

Πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες στο σύγχρονο ελληνικό κράτος

Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη*

Περίληψη

Από την πλούσια βιβλιογραφία για τις ελίτ έχει καταδειχθεί ότι οι ελίτ αποτελούν πάγιο κοινωνικό φαινόμενο, που πρέπει να ερευνηθεί μέσα στο ίδιο του κοινωνικό περιβάλλον. Προκειμένου να μελετηθούν οι ελληνικές ελίτ –κοινωνικές και πολιτικές– η συγγραφέας επεξεργάζεται σε ΗΥ τις βιογραφίες όλων των ελληνικών προσωπικοτήτων που είναι καταχωρημένες σε τρεις μεγάλες εγκυκλοπαίδειες, από το 1800 μέχρι τις μέρες μας (12.800 περίπου). Οι ελίτ ιεραρχούνται σε 4 βαθμίδες ανάλογα με τη σπουδαιότητα του ρόλου τους. Τα πορίσματα της μελέτης δείχνουν εντυπωσιακές αποκλίσεις από την πορεία των ελίτ σε άλλες δυτικές χώρες κατά την ίδια περίοδο. Το κυριότερο συμπέρασμα που βγαίνει από τη διερεύνηση είναι ότι οι παράγοντες των εθνικών και πολιτικών κρίσεων, καθώς και οι ξένες επεμβάσεις ήταν αποφασιστικής σημασίας για την επιλογή, τη συνοχή και τη διατήρηση της δύναμής της.

Εισαγωγή

Οι ελιτιστικές θεωρίες, από τις πρώτες φιλοσοφικές τους θεμελιώσεις με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και μετά το Μεσαίωνα το Μακιαβέλη και με κορυφαίους εκπροσώπους του τέλους του 19ου αιώνα τους Moska και Pareto και με τους νεότερους της σύγχρονης εποχής, έχουν ασφαλώς συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση του φαινομένου της άσκησης δύναμης –με την έννοια

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου.

κυρίως της επιρροής— από άτομα και κοινωνικές ομάδες. Οι ηγέτες, όπως αποδίδεται στα ελληνικά ο όρος *elite* που έχει επικρατήσει διεθνώς, δίνοντας μάλιστα και το όνομα στις θεωρίες αυτές, αναμφισβήτητα αναγνωρίζονται ανέκαθεν ότι διαδραματίζουν έναν ξεχωριστό ρόλο στη συνοχή, την πρόοδο και τη συντήρηση των αξιών σε μία κοινωνία. Αν και οι θεωρίες αυτές επικρίθηκαν εντονότατα ως φασιστικές και ως τελείως αντίθετες προς τις αρχές της δημοκρατίας, εντούτοις, ιδίως μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του τέως υπαρκτού σοσιαλισμού, το επιστημονικό ενδιαφέρον για αυτές έχει αναζωογονηθεί, ενώ οι σύγχρονες επιστημονικές μέθοδοι και η τεχνολογία έχουν διανοίξει νέους ορίζοντες στην έρευνα αυτού του φαινομένου. Σύγχρονες μελέτες καλύπτουν ευρύτερες κοινωνίες, χρονικές περιόδους και παρέχουν συγκριτικά στοιχεία με την αξιοποίηση διεπιστημονικών μεθόδων.

Στη μακρόχρονη πορεία των ελιτιστικών θεωριών και των σύγχρονων διερευνήσεων του φαινομένου της ηγεσίας γενικά, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των μελετητών, μπορεί όμως κανείς να διαπιστώσει σε αυτές ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: Οι ελίτ αποτελούν ένα κοινωνικό φαινόμενο όλων των οργανωμένων κοινωνιών είτε δημοκρατικών είτε αυταρχικών. Θεωρούνται ως μικρές μειοψηφίες, τα μέλη των οποίων διακρίνονται για τις υψηλές θέσεις τις οποίες κατέχουν, τον πλούτο, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τη μόρφωση και χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά σημαίνοντα άτομα, υπεύθυνα για την πραγματοποίηση των μεγάλων κοινωνικών σκοπών. Από τη δράση τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η σταθερότητα αλλά και η διατήρηση της κοινωνικής αρμονίας. Η κληρονομική διαδοχή, η καταγωγή από μεγάλη οικογένεια, η μεγάλη ιδιοκτησία και ο πλούτος, είτε αυτά ήσαν κληρονομημένα ή είχαν αποκτηθεί από τους ίδιους, ήσαν οι κύριοι δρόμοι για την κοινωνική ανέλιξη, κατά τις κλασικές θεωρίες, ενώ οι σύγχρονες τονίζουν περισσότερο την αξία ως ένα εκ φύσεως ή δημιουργούμενο χαρακτηριστικό, αν και η κοινωνική τάξη και η οικογενειακή προέλευση συνεχίζουν να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο σε αυτήν. Ένα κοινό χαρακτηριστικό των σύγχρονων ελιτιστικών θεωριών και μελετών είναι ότι οι ελίτ αξιολογούνται από το λειτουργικό ρόλο που διαδραματίζουν στις σύγχρονες κοινωνίες, ενώ και η σχέση τους με τη μάζα εμφανίζεται σημαντικά διαφοροποιημένη από ό,τι στις παλαιότερες ελιτιστικές θεωρίες, ιδίως στις αναπτυσσόμενες δημοκρατικά κοινωνίες.

Εξάλλου, οι σύγχρονοι μελετητές δε δέχονται ότι υπάρχει μία μόνον ελίτ, μια κυβερνώσα τάξη (*ruling class*), αλλά συνυπάρχει ένας αριθμός ομάδων ελίτ, μεταξύ των οποίων διαμοιράζονται οι

ευθύνες και οι απολαβές σε μια κοινωνία. Κάθε ομάδα εμφανίζεται με το σχήμα μιας πυραμίδας, η οποία τέμνει και ταυτόχρονα τέμνεται από τις άλλες. Η αύξηση του πληθυσμού, η αύξηση των επαγγελματικών ειδικοτήτων, των γραφειοκρατικών οργανώσεων (δηλαδή των τεράστιων οργανισμών του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα) και το πλήθος των κοινωνικών αξιών, έχουν οδηγήσει σε αυτόν τον πολλαπλασιασμό των ελίτ. Οι πλέον γνωστές μορφές ελίτ είναι η πολιτική, η στρατιωτική, η γραφειοκρατική, η θρησκευτική, η πνευματική, η οικονομική, η επιστημονική και η καλλιτεχνική. Τις μορφές αυτές ηγετικών ομάδων –ελίτ– η S.Keller, μια από τους σημαντικότερους θεωρητικούς των ελίτ της εποχής μας, χρησιμοποιώντας την τυπολογία των κοινωνικών συστημάτων του T. Parsons, τις ομαδοποιεί σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες¹.

Οι κατηγορίες αυτές είναι οι εξής:

1. Η ελίτ η οποία παίρνει τις μεγάλες αποφάσεις και θέτει τους μεγάλους σκοπούς (goal attainment elite), έργο της οποίας είναι επίσης να επαυξάνει την ικανότητα της κοινωνίας για την επίτευξή τους.

2. Η ελίτ της υλοποίησης των σκοπών (adoptive elite), ο ρόλος της οποίας είναι να επινοεί και να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των σκοπών.

3. Η ελίτ της ολοκλήρωσης (integrative elite), ρόλος της οποίας είναι να διαμορφώνει τις αξίες των κοινωνιών και διά των ηθικών και πνευματικών μέσων να επιτυγχάνει τη συνοχή και την ειρηνική συμβίωση μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

4. Η ελίτ για τη διατήρηση της ψυχικής ευφορίας (pattern maintenance) και για την εκτόνωση των εντάσεων. Πρόκειται για τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες, δηλαδή για τις διάφορες μορφές της πολιτιστικής ελίτ.

Αυτές οι τέσσερις κατηγορίες, οι οποίες διαφέρουν σε δύναμη, απολαβές, αξίες και εικόνα (image), λειτουργούν μεν μέσα στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο αλλά εκτελούν ειδικευμένα κάθε μια λειτουργία.

Στη χώρα μας η έρευνα του φαινομένου των ελίτ απασχόλησε συγκριτικά λίγους Έλληνες μελετητές², ώστε να μην είναι δυνατόν να δοθεί απάντηση σε προβληματισμούς όπως: Ποιοι παράγοντες –ιστορικοί, εθνικοί, πολιτικοί, οικονομικοί ή άλλοι– συντέλεσαν στην ανάδειξη των διαφόρων μορφών ηγεσίας στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της ελληνικής ηγεσίας. Ποια η δύναμή της και πόσο αυτόνομα ασκούσε αυτή τη δύναμη. Ποια η συνοχή της και η ανταπόκριση στο λειτουργικό ρόλο της. Πόσο μπορεί να ενταχθεί στις τέσσερις βασικές κατηγορίες ελίτ κ.ά.

Με αυτούς τους προβληματισμούς επιχείρησα τη μελέτη του φαινομένου της ηγεσίας, μέσα στα πλαίσια της ιστορικής και κοινωνικο-πολιτικής γενικά πραγματικότητας του νεότερου ελληνικού κράτους – 1800 και μετά – από τις εξής βασικά πηγές: Την εγκυκλοπαίδεια του "Ηλίου" (έκδ.1975), την παλαιότερη εγκυκλοπαίδεια του "Δρανδάκη", καθώς και το μεγάλο Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό της Εκδοτικής Εταιρείας, του οποίου η έκδοση ολοκληρώθηκε το 1989. Οι προσωπικότητες οι οποίες καταγράφονται στις πηγές αυτές πλησιάζουν τις 12.800. Τα στοιχεία κάθε προσωπικότητας που συγκεντρώθηκαν αναφέρονταν στο έτος γεννήσεως και θανάτου, το φύλο, την οικογενειακή προέλευση, τον τόπο καταγωγής, την περίοδο δράσης, το είδος της επαγγελματικής ή άλλης δραστηριότητας και τη μόρφωση. Προκειμένου να διαπιστωθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ ελίτ και κοινωνικής, πολιτικής και ιστορικής πραγματικότητας, η περίοδος αυτή διαιρέθηκε σε μικρότερες περιόδους, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την παραδοσιακή διαίρεση της συνταγματικής μας ζωής. Δηλαδή, χρησιμοποιήθηκε ως κριτήριο η μορφή του πολιτεύματος. Και αυτό όχι μόνον γιατί τα κριτήρια αυτά είναι σχεδόν γενικά αποδεκτά, αλλά και για έναν άλλον ουσιαστικότερο λόγο: Η μορφή του πολιτεύματος, μοναρχική, συνταγματική, αυταρχική είναι πολύ σημαντική, δεδομένου ότι συνήθως συνδέεται με μεγάλες μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο, στην πολιτική και κοινωνική ζωή και στην οικονομία, που έχουν άμεση επίδραση στην ελληνική κοινωνία και στις μορφές ηγεσίας της. Η πρώτη περίοδος ξεκινά από την αφύπνιση του ελληνισμού και καλύπτει όλη την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, μέχρι την έλευση του Όθωνα (1800-1832). Η μοναρχία του Όθωνα καλύπτει ολόκληρη τη δεύτερη περίοδο (1833-1862). Η τρίτη είναι αυτή του δημοκρατικού Συντάγματος του 1864 μέχρι το 1911 και η διαίρεση συνεχίζεται από το 1912-1922, το 1923-1944, το 1945-1973 και από το 1974 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Θα πρέπει εξάλλου να προστεθεί ότι επιχειρήθηκε μία αξιολόγηση της δύναμης, η οποία ασκήθηκε από τις προσωπικότητες αυτές στη διαμόρφωση των πολιτικών ή κοινωνικών-πολιτισμικών εξελίξεων, με τη χρησιμοποίηση μιας κλίμακας τεσσάρων βαθμίδων. Αυτό κρίθηκε αναγκαίο δεδομένου ότι σε θεωρητικό επίπεδο η αναφορά στις διάφορες ελίτ συνήθως γίνεται χωρίς τη διαφοροποίηση της δύναμης, την οποίαν εμφανίζουν να ασκούν τα μέλη τους. Στην πρώτη βαθμίδα εντάχθηκαν προσωπικότητες κάθε κατηγορίας της ελληνικής ηγεσίας, που έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στην ελληνική πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή γενι-

κά. Η κατηγορία αυτή έχει τον τίτλο "ηγέτες" (leaders), προκειμένου να τονισθεί η μοναδικότητα της συμβολής τους στον τομέα δράσης τους, όρος που περικλείει και το βαθύτερο περιεχόμενο της έννοιας "ηγέτης"³. Στη δεύτερη, την κατηγορία της ανωτάτης ελίτ, εντάχθηκαν μικρότερης δύναμης προσωπικότητες αλλά πάντως με εξέχοντα ρόλο, με κριτήριο την κατοχή ανώτατης θέσης στην κοινωνική, πολιτική ή διοικητική ιεραρχία. Η τρίτη κατηγορία αναφέρεται σε μέσης δύναμης ελίτ και η τελευταία στην κατώτερη ελίτ. Γενικά πάντως, τα κριτήρια για τη διάκριση αυτή ήσαν η ιστορικά διαπιστωμένη συμβολή τους στην ελληνική ζωή, η κατοχή υψηλού αξιώματος, κριτήριο το οποίο χρησιμοποιήθηκε και ως τυπικό, αλλά για την πρώτη βαθμίδα και σε συνδυασμό με την προσωπικότητα εκείνου που κατείχε τη θέση, καθώς και ο χρόνος παραμονής στην πολιτική και κοινωνική σκηνή. Λόγω των δεδομένων περιορισμένων πλαισίων αυτής της μελέτης, η αναφορά σε σχετικές βιβλιογραφίες είναι αδύνατη αλλά και η αναφορά στα πορίσματα της έρευνας επίσης ελλιπής⁴.

Η ιδέα για τη διερεύνηση της ελληνικής ηγεσίας με τα κριτήρια αυτά και για όλη την περίοδο του νεότερου ελληνικού κράτους, γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της παραμονής μου, ως research associate στο Πανεπιστήμιο Harvard κατά το ακαδημαϊκό έτος 1980-81, ως fellow της Ford Foundation τη χρονιά αυτή. Το εγχείρημα ήταν φιλόδοξο και δεν είχα συναντήσει άλλο ανάλογο πρότυπο και όπως με συμβούλευσαν πολλοί, θα ήταν σχεδόν αδύνατο να πραγματοποιηθεί. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι διεθνώς γνωστοί καθηγητές του Πανεπιστημίου Harvard, Daniel Bell και Sidney Verba. Ο πρώτος, θυμάμαι ακόμα τα λόγια του, μου είχε πει: "Τράβα μπρος, κάτι θα βγάλεις", και ο δεύτερος: "Να με κρατάς ενήμερο για τα πορίσματα της δουλειάς σου". Και αυτές οι πολύτιμες για μένα ενθαρρύνσεις ήταν αποφασιστικής σημασίας για την υλοποίηση του ερευνητικού μου σχεδίου. Όταν μπόρεσα, το 1992, να επισκεφθώ το ίδιο Πανεπιστήμιο για να τους ευχαριστήσω και να ανακοινώσω τα πορίσματα της έρευνάς μου, ήταν πολύ συγκινητική η ικανοποίηση που εκδήλωσαν. Αλλά και ο αείμνηστος καθηγητής της Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου Γεώργιος Βλάχος, ως Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών είχε επίσημα διατυπώσει, στις αρχές του '90, με εξαιρετικά ευνοϊκές κρίσεις πρόταση στην Επιτροπή Ερευνών της Ακαδημίας Αθηνών για τη χρηματοδότηση της έρευνας. Αυτή όμως ήταν ήδη στο τέλος της.

Μέσα στα πλαίσια των ελιτιστικών θεωριών και τις ειδικότερες συνθήκες της ελληνικής κοινωνίας καταβλήθηκε προσπάθεια να

σκιαγραφηθούν τα χαρακτηριστικά των διαφόρων μορφών ελίτ, σε σχέση με την παραπάνω διάκρισή τους, στις τέσσερις βασικές κατηγορίες⁵:

α) Ελίτ θέσης των σκοπών

Στην πρώτη και βασικότερη κατηγορία των ελίτ ανήκει κατά παράδοση η πολιτική ελίτ. Η ελίτ αυτή περιλαμβάνει τους βουλευτές, μέλη των κυβερνήσεων και τους διορισμένους από αυτές νομάρχες, διοικητές μεγάλων οργανισμών, τα ηγετικά στελέχη των κομμάτων, τις εκλεγμένες τοπικές αρχές, την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων. Ειδικότερη κατηγορία μπορεί να αποτελέσει η συνταγματική ηγεσία, δηλαδή τα μέλη των εθνοσυνελεύσεων και των αναθεωρητικών βουλών, αλλά σε αυτήν πρέπει να περιληφθούν και μέλη άλλων μορφών ηγεσίας, π.χ. στρατιωτικοί, τα οποία ιστορικά διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στη συνταγματική ζωή και τη διαμόρφωση των συνταγματικών πλαισίων της χώρας.

Η καταγωγή από επιφανή οικογένεια στις πρώτες τρεις περιόδους είναι περισσότερο εμφανής από ότι στις επόμενες, κι αυτό είναι φυσικό γιατί οι ήρωες της επανάστασης και στη συνέχεια οι γιοί τους εισέρχονταν στις τάξεις της πολιτικής ελίτ. Αν και ο παράγων οικογένεια εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να υφίσταται, εντούτοις μειώνεται η σημασία του έντονα, όπως φαίνεται από τις τελευταίες περιόδους. (Στην πρώτη, το ποσοστό είναι 48%, στη δεύτερη 67%, 62,6% στην τρίτη και 20,1% στην τελευταία). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι δεσμοί της οικογένειας εμφανίζονται στις παραδοσιακές πολιτικές δυνάμεις, δηλαδή τις συντηρητικές και όχι στις ριζοσπαστικές και αριστερές. Φυσικά, αυτό ερμηνεύεται από τον ίδιο τον ιδεολογικό προσανατολισμό των δυνάμεων αυτών, αλλά συγχρόνως και από τις αρνητικές πολιτικές και συνταγματικές-νομικές ρυθμίσεις από τη δεκαετία του '20 και μέχρι το Σύνταγμα του 1975, οι οποίες είχαν άμεση επίπτωση στη διαμόρφωση της ριζοσπαστικής πολιτικής ελίτ⁶.

Θα πρέπει όμως να αναφερθεί, ως ξεχωριστό πρόβλημα της ελληνικής ιστορικής πραγματικότητας ότι καθοριστική επίδραση για την οργάνωση και το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας του τόπου γενικότερα είχαν και οι περίοδοι αναστολής της λειτουργίας των συνταγματικών-δημοκρατικών πλαισίων, όπως αυτές του αυταρχικού καθεστώτος του Ι. Μεταξά και της 21ης Απριλίου 1967. Στις περιόδους αυτές υπήρχε ολοκληρωτική αποκοπή του λαού από

τη φυσική του ηγεσία, ενώ από το τέλος της κατοχής μέχρι τη χούντα του 1967 η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών ήταν ελλιπής, αφού και θεσμικά ήταν αποκλεισμένη η δράση των αριστερών - κομμουνιστικών δυνάμεων. Θα πρέπει όμως επίσης να αναφερθεί και ο ισχύων εκάστοτε εκλογικός νόμος, ο οποίος, εκτός από μέσον για τη διατήρηση της δύναμης των εκάστοτε κυβερνήτων, χρησιμοποιήθηκε και ως μέσον χειραγώγησης της πολιτικής ηγεσίας και αποκλεισμού εκπροσώπησης στην ελληνική Βουλή όλων των πολιτικών τάσεων. Οι λόγοι αυτοί έχουν εντάξει τη χώρα μας, τουλάχιστον μέχρι τις εκλογές του 1974, μεταξύ εκείνων στις οποίες οι εκλογές δεν οδηγούσαν και σε επιλογή της ηγεσίας από τη λαϊκή βάση.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της πολιτικής ελίτ, και όχι μόνον αυτής, είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται από αγροτικές περιοχές (84% στην πρώτη περίοδο, και 58.6% στην τελευταία). Η Πελοπόννησος ήταν η περιοχή με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην κατηγορία αυτή των ελίτ, σταδιακά όμως η εμφανής αυτή υπεροχή της μειώνεται, αφενός λόγω της ενσωμάτωσης και άλλων περιοχών στην ελληνική επικράτεια αλλά και λόγω της ανάπτυξης και άλλων.

Η μόρφωση της πολιτικής ελίτ είναι πολύ υψηλή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελίτ αυτή εμφανίζει μια σημαντική πνευματική και γενικά επιστημονική δραστηριότητα. Η εκπαίδευση είναι ένας πολύ σημαντικός παράγων για την πολιτική σταδιοδρομία, όχι μόνον γιατί συντελεί στη διάκριση των λίγων από τους πολλούς –τη μάζα– αλλά γιατί διευκολύνει την είσοδο σε επαγγέλματα τα οποία είναι πλησιέστερα σε πολιτική σταδιοδρομία. Τα περισσότερα μέλη της πολιτικής ελίτ είναι δικηγόροι και αυτό δεν ισχύει μόνο για την Ελλάδα. Οφείλεται στο γεγονός ότι το δικηγορικό επάγγελμα ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις για τις δημόσιες επαφές και προσφέρει και άλλα πλεονεκτήματα, όπως ρητορική ικανότητα, ευκολία στις διαπραγματεύσεις και εξοικείωση με τους ισχύοντες κανόνες. Έχει γραφτεί ότι “στην περίπτωση της Ελλάδος ο δικηγόρος και σε μικρότερο βαθμό ο γιατρός, αποτελούσαν τις σημαίνουσες προσωπικότητες (notables) σε τοπικό επίπεδο, αναπληρώνοντας το ρόλο της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων που έλειπε”⁷. Η εξέχουσα αυτή θέση αντικατοπτρίζει εξάλλου και τη σχέση πάτρωνα-πελάτη, η οποία στηρίζεται σε αμοιβαία παροχή υπηρεσιών, ένα φαινόμενο που εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει και νοθεύει σε μεγάλο βαθμό, τόσο τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των κομμάτων όσο και την εκπροσώπηση ταξικών συμφερόντων.

Υπάρχει επίσης μια πολλαπλότητα (overlap) στις επαγγελματικές

δραστηριότητες της πολιτικής ελίτ, η οποία διαφέρει σε βαθμό από περίοδο σε περίοδο. Προηγούμενη στρατιωτική υπηρεσία είναι πολύ υψηλή στην πρώτη περίοδο (63%), κάτι που συνεχίζεται σε μικρότερο βαθμό στις επόμενες και σήμερα φθάνει το 5.5%. Αλλά και η κατοχή θέσης στη δημόσια διοίκηση εμφανίζεται ως σημαντικό πλεονέκτημα για την κατάληψη θέσης στην πολιτική ηγεσία.

Από τα στοιχεία που μελετήθηκαν φαίνεται ότι η πολιτική ελίτ προέρχεται κατά κύριο λόγο από τα μεσαία και τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Τα χαρακτηριστικά όμως των στρωμάτων αυτών διαφέρουν από τα αντίστοιχα των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών, τα οποία έχουν τις ρίζες τους στην παραδοσιακή αριστοκρατία και στις αστικές τάξεις. Στην αξιολόγηση της πολιτικής ελίτ από πλευράς δύναμης, οι ηγέτες, δηλαδή εκείνοι με τη μεγαλύτερη δύναμη, αποτελούν ένα μικρό ποσοστό. Είναι περίπου 8% σε όλες τις περιόδους. Πάντως θα πρέπει κανείς να αναφερθεί στο ρόλο ορισμένων προσωπικοτήτων, για να γίνει κατανοητό ότι δεν έχουν όλα τα μέλη της πολιτικής ελίτ την ίδια δύναμη. Ελευθέριος Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου, Κωνσταντίνος Καραμανλής, Ανδρέας Παπανδρέου, είναι οι πιο εξέχοντες πολιτικοί ηγέτες στον αιώνα μας.

Στο βασικό θέμα που αναφέρεται στις ελιτιστικές θεωρίες, δηλαδή τη συνοχή μεταξύ των ελίτ, η απάντηση που δίνεται για την ελληνική πολιτική ηγεσία, πρέπει κατ' αρχήν να συνδεθεί με τις ειδικές ιστορικές συνθήκες κάθε περιόδου, αν και γενικά το κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας είναι η σύγκρουση και όχι η συνοχή. Συνοχή εμφανίστηκε αρχικά κατά την έναρξη της μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η οποία διασπάστηκε ευθύς αμέσως. Στην περίοδο της μοναρχίας του Όθωνα διαφαίνεται η δημιουργία γύρω από το Θρόνο μιας πολιτικής ελίτ με στοιχεία συνοχής, τα οποία είναι εντονότερα στην περίοδο του Συντάγματος του 1864. Αυτό αποδεικνύεται και από τη συνταγματική σταθερότητα της περιόδου αυτής, η οποία όμως δε συνοδεύτηκε και από οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη. Στον αιώνα μας το θέμα της συνοχής της ηγεσίας αυτής είναι σχεδόν ανύπαρκτο και οι επιπτώσεις του είναι εμφανείς, όχι μόνον στις πολιτικές συγκρούσεις αλλά και στη συνταγματική σταθερότητα. Μια στιγμιαία, θα μπορούσε να πει κανείς, συνοχή εμφανίζεται με το "ΟΧΙ" του '40. Συνοχή που επίσης, κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, όχι μόνον δε διατηρήθηκε αλλά αντίθετα υπήρξε ριζική διάσπαση στην περίοδο της κατοχής, η οποία κορυφώθηκε με τον εμφύλιο της περιόδου 1946-49. Οι έντονες διαφοροποιήσεις, η σύγκρουση, ακόμα και με τη μορφή διχασμού, α-

ποτελούν μια ενδημική κατάσταση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας. Ασφαλώς δε θα πρέπει να αγνοηθεί η σημαντικότερη ίσως περίοδος συνοχής και συναίνεσης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων μετά την πτώση της χούντας.

Η έλλειψη συνοχής οφείλεται κυρίως στην απουσία, ίσως ακόμα και σήμερα, αναπτυγμένων πολιτικών κομμάτων, στις πελατειακές σχέσεις που επικρατούν, στον κυρίαρχο ρόλο του κράτους και στους μηχανισμούς του. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν και οι επιδράσεις του ξένου παράγοντα, του οποίου ο ρόλος είναι –άλλοτε καλυμμένα κι άλλοτε αποκάλυπτα– διαρκής στην πορεία του νεότερου ελληνικού κράτους. Εξάλλου, τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν μέχρι τώρα επιτύχει να απαλλαγούν από τον προσωπικό-αρχηγικό τους χαρακτήρα, με εξαίρεση τα κόμματα της αριστεράς και να διασφαλίσουν την εσωκομματική δημοκρατία. Είναι ενδεικτικό ότι ο γνωστός "σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας" του R.Michels έχει τη δική του ελληνική απόδοση, με το γνωστό λαϊκό γνωμικό: "Το πρόβατο που φεύγει από μαντρί το τρώει ο λύκος". Και αυτό παρά την ύπαρξη συνταγματικών εγγυήσεων για την ελευθερία των βουλευτών⁸. Άλλωστε η κυριαρχία του αρχηγού αποδείχθηκε και από την περίοδο που είχε εισαχθεί το σύστημα της "λίστας"⁹.

Επίσης, οι εξωτερικοί αποσταθεροποιητικοί παράγοντες και τα μεγάλα εθνικά προβλήματα της χώρας, τα οποία δυστυχώς εξακολουθούν να υφίστανται, δεν ευνόησαν τη συνοχή ή τη συναίνεση. Όπως έχουν χαρακτηριστικά διατυπώσει σύγχρονοι εκπρόσωποι της πολιτικής ηγεσίας μας, υπάρχει μια μορφή "δομικής αντιπολίτευσης" ή "ρεβανσιστικής πολιτικής" μεταξύ των κομμάτων, η οποία προσδιορίζει σταθερά τη λειτουργία του ελληνικού κοινοβουλίου¹⁰. Το φαινόμενο όμως αυτό οδηγεί σε κρίση αξιοπιστίας της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας και σε έλλειψη νομιμοποίησής της, γεγονός πολύ αρνητικό για την ίδια την πολιτική ηγεσία αλλά και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών¹¹.

Δεν είναι δυνατόν να αναφερθεί κανείς στην πολιτική ηγεσία χωρίς έστω και μια σύντομη αναφορά στη σχέση της με τους οπαδούς – τη μάζα. Θα πρέπει να τονισθεί ότι παρά τη δημοκρατική σε γενικές γραμμές ανάδειξη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας, η οποία ανταποκρίνεται στους τρόπους ανάδειξης συγχρόνων πολιτικών ελίτ άλλων χωρών, εντούτοις οι σχέσεις της παραμένουν στηριγμένες στις πελατειακές δομές, όπως ήδη ανέφερα παραπάνω και ως συνέπεια της μη δημοκρατικής λειτουργίας των κομμάτων, το κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής μας ηγεσίας είναι η χειραγώγηση των μαζών, η εξαπάτησή τους με τις μεθόδους του λαϊκισμού¹². Με δυο λόγια, η σύγχρονη ελληνική πολιτι-

κή ηγεσία λειτουργεί με ξεπερασμένες για τις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες μεθόδους. Συνέπεια αυτού είναι η διαπιστούμενη στις μέρες μας γενική πτώση της αξιοπιστίας της, η οποία έχει οδηγήσει σε μεγάλο βαθμό σε μια άρνηση του ρόλου της.

Ως προς τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της πολιτικής ελίτ, θα πρέπει να δεχθούμε ότι τουλάχιστον μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ήταν φιλελεύθεροι. Αυτό εκδηλώνεται στις φιλοδοξίες και στις προσπάθειές της να εγκαθιδρύσει δημοκρατικούς θεσμούς, καθώς και στο γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα η οποία εισήγαγε την καθολική ψηφοφορία. Στον αιώνα μας μόνον οι κομμουνιστικές πολιτικές δυνάμεις είχαν άλλους προσανατολισμούς και άμεσες επιδράσεις από τις κομμουνιστικές χώρες και κυρίως από την τέως Σοβιετική Ένωση, διακήρυσσαν όμως τη σοσιαλιστική ιδεολογία τους και τους αγώνες τους για κοινωνική δικαιοσύνη. Παρά την πράγματι θετική αυτή ιδεολογική στάση της πολιτικής ηγεσίας, δεν πέτυχε να παρακολουθήσει και την εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών στη Δύση μετά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927, του οποίου όμως η ισχύς ήταν περιορισμένη και ασφαλώς το Σύνταγμα του 1975, ενώ πολλές επιφυλάξεις μπορούν να διατυπωθούν για την αναθεώρησή του το 1985/86, η οποία ουσιαστικά μετέβαλε τη δομή της δύναμης, χωρίς να αλλάξει τη φιλοσοφία του Συντάγματος.

Όσον αφορά την ηγεσία των συνδικαλιστικών ενώσεων, είναι γεγονός ότι αποτελεί επίσης μια σύγχρονη μορφή πολιτικής ηγεσίας, δεδομένου ότι ο ρόλος της είναι πραγματικά σημαντικός. Κυρίως μετά το Σύνταγμα του 1975, το οποίο θεμελίωσε πλήρως τις δημοκρατικές ελευθερίες, δημιουργήθηκαν ισχυρές συνδικαλιστικές ενώσεις. Γεγονός πάντως είναι ότι ενώ τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αυτής ελίτ δεν έχουν ακόμα συγκεντρωθεί, η κομματική υπαγωγή των μελών της είναι εμφανής, καθώς επίσης και η δύναμη την οποία διαθέτουν, αν ληφθεί υπόψη το φαινόμενο του νεο-κορπορατισμού και στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στην πολιτική ηγεσία, μπορούμε να πούμε ότι αν και ήταν οι κύριοι παράγοντες για τη θέση των μεγάλων σκοπών και τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων, εντούτοις δεν ήταν οι μόνοι. Πολύ σημαντικοί εξω-συνταγματικοί παράγοντες στη διαμόρφωση των πολιτικών επιλογών ήταν οι στρατιωτικοί, ο Θρόνος αλλά και οι "μεγάλες δυνάμεις". Έτσι, η δύναμη της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας εμφανίζεται περιορισμένη, ενώ οι ξένες επεμβάσεις αποδεικνύουν την ελλειμματική κυριαρχία του ελληνικού κράτους.

β) Ελίτ πραγματοποίησης των σκοπών

Η στρατιωτική, η γραφειοκρατική, η οικονομική και η επιστημονική ελίτ ανήκουν στη δεύτερη αυτή κατηγορία των ελίτ. Ειδικότερα:

i. Η στρατιωτική ελίτ

Κατά τη δημοκρατική θεωρία ο στρατός αποτελεί όργανο του κράτους, υποκείμενο στις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας (άρθρο 45 Σ.1975/86). Με το κριτήριο αυτό θεωρητικά η μορφή αυτή ηγεσίας ανήκει βασικά στην κατηγορία αυτή της ελίτ. Εντούτοις, η πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας, οφειλόμενη σε ιστορικούς κυρίως λόγους, αλλά και όλων των υπαναπτύκτων χωρών, είναι ότι η στρατιωτική ελίτ ανήκει περισσότερο στην πρώτη μεγάλη κατηγορία, της ελίτ θέσης των σκοπών και λήψης των μεγάλων αποφάσεων. Αυτό βέβαια για τη χώρα μας ισχύει τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας το 1974 και τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1975. Οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν σε αυτόν το ρόλο του στρατού οφείλονται βέβαια και στους εξωτερικούς αποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Οι συνεχείς απειλές της εθνικής μας ανεξαρτησίας και ακεραιότητας, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και ο εμφύλιος δυνάμωσαν το ρόλο του στρατού, όπως άλλωστε αυτό συμβαίνει γενικά και τον τοποθέτησαν στην κορυφή της ιεραρχίας της δύναμης στην ελληνική πολιτική ζωή.

Ο ύψιστος ρόλος του στρατού ασφαλώς αρχίζει από την ελληνική Επανάσταση, ρόλος ο οποίος είχε πολιτικο-στρατιωτικό χαρακτήρα. Αλλά και μετά την περίοδο αυτή, αρχής γενομένης από την περίοδο του Όθωνα, η κοινωνικοποίηση του στρατού είχε καθαρά πραιτωριανό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι θεωρούσαν καθήκον τους την επέμβαση στην πολιτική ζωή για τη διασφάλιση όχι μόνον της εθνικής ακεραιότητας αλλά και τη διατήρηση του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος. Ήσαν οι "φρουροί των εθνικών αξιών", ρόλο τον οποίο κατοχύρωσε και συνταγματικά το καθεστώς της χούντας του 1967 (άρθρα 128-132 Σ. 1968/73). Εξάλλου, ο κίνδυνος επικράτησης του κομμουνισμού, του "εσωτερικού εχθρού" κατά τον επιτυχή χαρακτηρισμό του καθηγητή Α. Μάνεση¹³, διόγκωναν το φρόνημα της εθνοσωτηρίας αποστολής του στρατού στη χώρα μας. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι ο στρατός υπήρξε πάντα ο καλύτερα οργανωμένος τομέας του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Ήδη από την επανάσταση στο Γουδί το 1909, είχε διαμορφωθεί ως ξεχωριστή ομάδα συμφερό-

ντων, διαθέτουμε μάλιστα και τα μέσα άμεσης επιβολής. Αυτό συντέλεσε στο να υπάρξει συνεργασία, συνοχή αλλά και αίσθημα συνωμοσίας μεταξύ των μελών τους, στοιχεία δηλαδή που απαντώνται στις κλασικές θεωρίες για τις κυβερνώσες ελίτ¹⁴.

Με τα δεδομένα αυτά και την υπανάπτυξη των πολιτικών δομών η παρέμβαση του στρατού, ιδίως στον αιώνα μας, είναι άλλοτε δυναμική, όπως η "επανάσταση" στο Γουδί του 1909, η "επανάσταση" του 1922, το πραξικόπημα του Θ. Πάγκαλου το 1925-26, η χούντα του 1967-74 και άλλοτε παρασκηνιακή, όπως στην περίοδο του 1935, για να περιοριστούμε στα πιο χαρακτηριστικά ιστορικά παραδείγματα των στρατιωτικών παρεμβάσεων στη χώρα μας. Τα χαρακτηριστικά αυτά της στρατιωτικής ηγεσίας έπαιρναν εντονότερο χαρακτήρα από τον έλεγχο του Θρόνου πάνω σε αυτήν, αλλά και το ρόλο των υπερεθνικών στρατιωτικών συνασπισμών και των μυστικών υπηρεσιών των δυτικών μας συμμάχων¹⁵.

Ας δούμε στη συνέχεια τα χαρακτηριστικά της στρατιωτικής ελίτ, ξεκινώντας από την κοινωνική τους καταγωγή. Κατ' αρχήν προέρχονται κυρίως από αγροτικές περιοχές. 91% στην πρώτη περίοδο και 64% στην τελευταία. Η Πελοπόννησος έχει ακόμα μια μεγάλη συμμετοχή στη στρατιωτική ελίτ αλλά σε σχέση με το ποσοστό που διαθέτει στην πολιτική ηγεσία, υστερεί έναντι της Στερεάς, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Το ποσοστό αυτών που εντάσσονται στην πρώτη βαθμίδα των ηγετών είναι μικρότερο αυτού της πολιτικής ηγεσίας. 1% στην περίοδο της Επανάστασης και 7% τώρα. Γενικά, εμφανίζουν μια μικρότερη κινητικότητα προς τα άνω (upward mobility), από ότι η πολιτική ελίτ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την Επανάσταση και μέχρι τέλους του περασμένου αιώνα, η στρατιωτική ηγεσία επιλεγόταν από την ελληνική αριστοκρατία ή ακριβέστερα από την ελληνική ανώτερη τάξη. Προερχόταν δηλαδή από παλιές οικογένειες επιφανών και ηρώων της Επανάστασης. Οι ανάγκες όμως για μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις ανάγκασαν τη χώρα να ανοίξει τις πύλες των στρατιωτικών ακαδημιών και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Όπως φαίνεται από την έρευνα η μεταπήδηση από τη στρατιωτική ηγεσία στην πολιτική ηγεσία είναι αρκετά ευχερής. Ο μέσος όρος είναι 15%, με σημαντικές διαφορές κατά περίοδο, ενώ η συμμετοχή της στη διοικητική γραφειοκρατία συνολικά δεν ξεπερνά το 4%, επίσης με διαφορές κατά περίοδο.

Εάν αξιολογήσουμε συνολικά το ρόλο της στρατιωτικής ηγεσίας, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι άλλοτε ήταν εκσυγχρονιστική (1843, 1909, 1922) και άλλοτε οπισθοδρομική (1935, 1967). Γενικά πάντως, η δημοκρατική σταθερότητα και η εθνική

ανεξαρτησία είναι οι πρωταρχικοί παράγοντες, οι οποίοι κρατούν το στρατό μακριά από την πολιτική, "στα στρατόπεδα", όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και η γνωστή τυπολογία του S.Finer για τις στρατιωτικές επεμβάσεις¹⁶.

ii. Η γραφειοκρατική ελίτ¹⁷

Μετά το στρατό η δημόσια διοίκηση είναι η μόνη γραφειοκρατική οργάνωση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα και ο ρόλος της είναι πολύ μεγάλος, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το κράτος και ο διοικητικός μηχανισμός του είναι οι μόνοι παράγοντες για την κατανομή της δύναμης και των υλικών και ηθικών αγαθών. Αναμφίβολα, η γραφειοκρατική ελίτ, όπως και οι προηγούμενες κατηγορίες της ελληνικής ελίτ, είχαν μέχρι πρόσφατα πολύ έντονες αρνητικές επιδράσεις από τις τραγικές για τη χώρα ιστορικές εθνικές συνθήκες. Οι "εκκαθαρίσεις" της δημόσιας διοίκησης από τους πολιτικούς αντιπάλους, υπαρκτούς ή ιδεατούς, των κυβερνώντων είναι γνωστές με τον όρο "εξυγιάνσεις του δημόσιου τομέα". Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι συνταγματικές επιταγές για την "εθνικοφροσύνη" των δημοσίων υπαλλήλων και τα νομικά πλαίσια του παρελθόντος, συνέδεαν το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της δημόσιας διοίκησης με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες κυβερνούσαν σχεδόν σε όλη την πορεία του ελληνικού κράτους, αλλά κυρίως στον αιώνα μας, τουλάχιστον μέχρι την πτώση της χούντας. Σημαντική αλλαγή στη σύνθεση της ηγεσίας της γραφειοκρατικής ελίτ επήλθε κατά το μικρό διάστημα της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, χωρίς όμως ακόμα να έχουν μελετηθεί λεπτομερώς οι επιδράσεις της.

Τα ελληνικά Συντάγματα, μετά την αναθεώρηση του 1911, περιέχουν ειδικές διατάξεις για την υλοποίηση των αρχών του κράτους δικαίου και τη διασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας της δημόσιας διοίκησης (άρθ. 100 Σ. 1952, 103 παρ. 1 Σ. 1975/86). Εντούτοις, η πραγματικότητα είναι εντελώς αντίθετη. Η νόθευση του "κλειστού" συστήματος διοίκησης το οποίο ακολουθείται στη χώρα μας, με το σημαντικότερο ποσοστό των ανώτατων βαθμίδων να καταλαμβάνεται από πρόσωπα που δεν ανήκουν στη διοικητική ιεραρχία αλλά στο κομματικό περιβάλλον των κρατούντων, θέσει οι οποίες χαρακτηρίζονται ως "πολιτικές" αλλά και οι αθρόες προσλήψεις, παρά την ισχύουσα νομοθεσία με αδιαφανείς και μη αξιολογικές μεθόδους, έχουν ως αποτέλεσμα την πολιτική ανάμιξη και την επιδίωξη απόκτησης δύναμης από τα στελέχη της διοικητι-

κής γραφειοκρατίας, αν και διατείνονται ότι λειτουργούν μέσα στα πλαίσια των νόμων για χρηστή διοίκηση και εκτελούν πιστά κάθε πολιτική απόφαση. Γενικά, ο ορθολογισμός του βεμπεριανού προτύπου είναι σχεδόν άγνωστος για την ελληνική δημόσια διοίκηση. Όπως έχει παλιότερα διαπιστωθεί –και εξακολουθεί να ισχύει μέχρι σήμερα– η ελληνική δημόσια διοίκηση “παρουσιάζεται ανομοιογενής και εσωτερικώς διασπασμένη, απροσάρμοστη προς τις σύγχρονες απαιτήσεις, κοινωνικώς και ηθικώς μειωμένη, με δίψα δυνάμεως και θέληση επικρατήσεως και με μοναδικόν, ίσως, ιδανικόν τη διατήρηση των κεκτημένων”¹⁸. Το βέβαιο είναι πάντως ότι η διοικητική γραφειοκρατία, φαινόμενο άλλωστε που είναι γενικό, υπακούει και υπηρετεί την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, ασφαλώς εμφανέστερα όταν υπάρχει και ιδεολογική με αυτήν συγγένεια. Για το λόγο αυτόν η ελληνική γραφειοκρατική ελίτ εντάσσεται στην κατηγορία της ελίτ υλοποίησης των σκοπών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχει μια σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση της επιλογής των σκοπών και στη λήψη των αποφάσεων.

Όπως και στις προηγούμενες μορφές της ελληνικής ηγεσίας τα μέλη της προέρχονται από τις αγροτικές περιφέρειες, στις οποίες το κρατούν στη χώρα μας πελατειακό σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικότερα. Η Πελοπόννησος στις πρώτες περιόδους του σύγχρονου ελληνικού κράτους είχε την αμεσότερη πρόσβαση στις διοικητικές θέσεις. Το ποσοστό συμμετοχής της στην πρώτη περίοδο είναι 20.3%, με μικρές αυξομειώσεις μέχρι το 1974. Σήμερα φθάνει το 13.2%, ποσοστό σημαντικό αν συγκριθεί με την ανάπτυξη όλων των περιοχών της Ελλάδας και με τον πληθυσμό τους.

Η μόρφωση των στελεχών της ελληνικής διοίκησης είναι πολύ υψηλή, κάτι που επιβάλλεται άλλωστε και από το νόμο. Πάντως αυτή η μορφή της ηγεσίας εμφανίζει τη μεγαλύτερη κινητικότητα προς τα άνω, που ερμηνεύεται βέβαια από τους παράγοντες που επικρατούν στη δημόσια διοίκηση, οι οποίοι της επιτρέπουν στενούς δεσμούς με την πολιτική ελίτ. Η γραφειοκρατία είναι το κυριότερο μέσον για τη συντήρηση του πελατειακού συστήματος ακόμα και σήμερα.

iii. Η οικονομική ελίτ

Εάν θα ήθελε κανείς να αναφερθεί γενικά θετικά στο ρόλο της οικονομικής ελίτ στη χώρα μας, φοβούμαι ότι θα υπήρχε κάποια επιφύλαξη. Κι αυτό γιατί ο ρόλος της στασιάζεται. Εκτός αυτού, για να κατανοήσουμε το ρόλο της θα πρέπει να αναφερθούμε σε οικονομικά δεδομένα του νεότερου ελληνικού κράτους, συνδέο-

ντάς τα με τις περιόδους στις οποίες διαιρέσαμε την ιστορία του. Αυτό όμως δεν είναι δυνατόν να γίνει σε αυτήν την παρουσίαση. Μόνο μερικές γενικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Κατ' αρχάς, πρέπει να μην ξεχνούμε το μοναδικό ρόλο που διαδραμάτισε το ελληνικό κράτος, το οποίο εμφανίζει το φαινόμενο, ότι με "μια μη κομμουνιστική κοινωνική οργάνωση και σε ένα δημοκρατικό καθεστώς" απερρόφησε την οικονομία και με αυτόν τον τρόπο έγινε πανίσχυρο¹⁹. Επί πλέον, ορισμένα γεγονότα είναι πολύ εμφανή στον οικονομικό τομέα της κοινωνίας και αυτά παρουσιάστηκαν επίσης και στην έρευνα. Η εκβιομηχάνιση δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα. Υπάρχουν μόνον μικρές οικονομικές επιχειρήσεις, οικογενειακού περισσότερο χαρακτήρα. Παράλληλα όμως ακόμα και τώρα, ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας συντελείται έξω από τα νόμιμα πλαίσια. Το ποσοστό της «παραοικονομίας» είναι πολύ υψηλό. Αντίθετα εξωτερικοί παράγοντες λαμβάνονται περισσότερο υπόψη. Αναφέρομαι κυρίως στις επενδύσεις από το εξωτερικό, στο ξένο κεφάλαιο, οι οποίες έχουν αυξηθεί τελευταία. Για αυτούς τους λόγους πιστεύω ότι η οικονομική ελίτ δε συμπεριλαμβάνεται, με λίγες μόνον εξαιρέσεις, στις πηγές στις οποίες στηρίχθηκε η έρευνα, ως ξεχωριστή κατηγορία κοινωνικής δραστηριότητας, παρά μόνον στο βαθμό που έχει να επιδείξει κοινωνική κυρίως ή πολιτιστική ή άλλη δράση, η οποία υπηρετεί εθνικούς σκοπούς.

Περισσότερα στοιχεία συγκεντρώθηκαν για την οικονομική ελίτ της διασποράς, της οποίας άλλωστε η συμβολή σε εθνικούς και κοινωφελείς σκοπούς είναι μεγάλη. Αυτό έχει διαπιστωθεί και από άλλες μελέτες του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Έχει γραφεί ότι "εκείνο το οποίον περισσότερο από κάθε τι άλλο δίνει στη διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας τον ξεχωριστό της χαρακτήρα είναι η θέση των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς. Αυτή η αστική τάξη (bourgeoisie), η οποία σε οικονομικούς όρους ήταν και παραμένει περισσότερο δυνατή από αυτήν του εσωτερικού, έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία του ελληνικού κράτους και στην ανάπτυξη των σημαντικότερων θεσμών του"²⁰. Οι Έλληνες της διασποράς ήσαν εκείνοι οι οποίοι οργάνωσαν τη Φιλική Εταιρεία, η οποία μεταλαμπάδευσε τη φλόγα της Επανάστασης για την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους. Ο ρόλος της οικονομικής ελίτ στην περίοδο αυτή είναι περισσότερο σύνθετος. Έχει ομοιότητες με την ελίτ θέσης των σκοπών και των αποφάσεων, την ελίτ της υλοποίησης αυτών αλλά και την ελίτ ολοκλήρωσης, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Ποια όμως τα χαρακτηριστικά της ελίτ αυτής: Εμφανίζει το μι-

κρότερο ποσοστό όσον αφορά το status της οικογενειακής προέλευσης. Προέρχεται κυρίως από αγροτικές περιφέρειες και περισσότερο από τα νησιά του Αιγαίου. Η μεγαλύτερη πλειοψηφία της οικονομικής ελίτ που περιλαμβάνεται στις πηγές είναι πλοιοκτήτες. Δεύτεροι σε αριθμό είναι οι έμποροι. Οι βιομήχανοι είναι λίγοι. Το μορφωτικό της επίπεδο δεν είναι γνωστό. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά αποδεικνύουν ότι η ελληνική οικονομική ελίτ αποτελείται από αυτοδημιούργητα άτομα, τα οποία συχνά αποκαλούμε "νεόπλουτους" ή "αριστοκρατία του πλούτου". Τα 82% στην πρώτη ιστορική περίοδο προέρχονται από αγροτικές περιφέρειες, κάτι που σταδιακά φθίνει. Στην ίδια περίοδο το 35.1% προέρχεται από τα νησιά του Αιγαίου, ενώ το 90% δε δηλώνει γραμματικές γνώσεις, κάτι που περιορίζεται στο 39% στην τελευταία.

iv. Η επιστημονική ελίτ

Αν και η επιστημονική ελίτ ανήκει στον ευρύτερο τομέα της πνευματικής ελίτ, εντούτοις η πρόοδος των φυσικών και θετικών επιστημών, καθώς και της τεχνολογίας, την έχουν σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιήσει από αυτήν και αυτό οφείλεται στην τεράστια δύναμη την οποία έχουν αποκτήσει στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες. Αλλά για να υπάρξει επιστημονική πρόοδος, το κράτος ή ο οικονομικός τομέας της κοινωνίας πρέπει να διαθέσουν τους οικονομικούς πόρους για την ανάπτυξη των επιστημών. Και στην περίπτωση της Ελλάδας ούτε το κράτος ούτε ο τομέας της οικονομίας το έπραξε, ώστε οι επιστημονικές εφαρμογές και κυρίως η τεχνολογία να τεθούν στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης, όπως φαίνεται να συμβαίνει στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Οι Έλληνες επιστήμονες που έχουν διακριθεί εργάστηκαν στο εξωτερικό. Υπάρχουν βέβαια πολλοί καθηγητές πανεπιστημίου και άλλοι που εργάζονται σε επιστημονικές υπηρεσίες του δημόσιου τομέα. Για τους λόγους αυτούς και η ελληνική επιστημονική ελίτ ανήκει στην κατηγορία της πνευματικής ελίτ, η οποία εντάσσεται στις ελίτ ολοκλήρωσης.

γ. Ελίτ ολοκλήρωσης

Στην κατηγορία αυτή των ελίτ εντάσσονται η θρησκευτική ελίτ και η πνευματική ελίτ (διανοούμενοι, δημοσιογράφοι, ποιητές, λογοτέχνες κ.ά.).

i. Η θρησκευτική ελίτ

Ασφαλώς, η θρησκευτική ελίτ αποτελεί μια από τις βασικότερες μορφές ηγεσίας του ελληνικού κράτους. Αν έχει κανείς προ οφθαλμών το μεγάλο ρόλο της ελληνικής Εκκλησίας, όχι μόνον για τον αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας, αλλά κυρίως για τη διατήρηση αλώβητης της εθνικής συνειδήσεως και των παραδόσεων γενικά του έθνους, τότε αναμφισβήτητα η θρησκευτική ελίτ αποτελεί τη βασικότερη ομάδα μεταξύ των ελίτ ολοκλήρωσης. Και ασφαλώς της οφείλεται ευγνωμοσύνη για το ρόλο αυτόν, ανεξάρτητα από τις αρνητικές πλευρές που θα μπορούσε κανείς να αναφέρει. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής τυραννίας διέσωσε την ελληνική χριστιανική ταυτότητα του σκλαβωμένου έθνους. Και αυτό βέβαια οφείλεται και στην πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης, η οποία παραχώρησε σημαντικά προνόμια στην Εκκλησία, με απώτερο σκοπό να κρατηθεί ο λαός μακριά από τις επιρροές της Καθολικής Εκκλησίας και της Δύσης γενικά. Η πραγματική δύναμη την οποία εξακολουθεί να έχει η ελληνική Εκκλησία και στο σύγχρονο ελεύθερο και δημοκρατικό ελληνικό κράτος, φαίνεται και από το γεγονός της συνταγματικής κατοχύρωσης της υπερέχουσας θέσης της σε όλα τα ελληνικά Συντάγματα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής των ελίτ, όπως προέκυψαν από την έρευνα, είναι τα εξής:

Πρώτα από όλα είναι η κατηγορία με τη λιγότερο διακρινόμενη κοινωνική προέλευση. Τα 70% της θρησκευτικής ελίτ της πρώτης περιόδου φαίνεται να είναι άγνωστης κοινωνικής καταγωγής, κάτι το οποίο σταθερά αυξάνεται στις επόμενες περιόδους, ενώ στην τελευταία φθάνει το 100%. Φυσικά, αυτό είναι αντίθετο με τα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ελίτ πολλών άλλων χωρών, στις οποίες η αριστοκρατική καταγωγή είναι ένα σχεδόν πάγιο γνώρισμα. Συνέπεια αυτού άλλωστε είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελών της προέρχεται από φτωχές οικογένειες και από αγροτικές περιφέρειες και μάλιστα νησιωτικές. Αν και η μόρφωση την οποία κατέχουν δεν αποδεικνύεται με επίσημους ακαδημαϊκούς τίτλους, εντούτοις ο ρόλος της ως πνευματικής ελίτ είναι μεγάλος και διαρκώς αυξανόμενος. 20% στην πρώτη περίοδο έχουν να επιδείξουν έργο πνευματικό και 60% στην τελευταία.

Αλλά εκτός του πνευματικού της ρόλου, με την ευρύτερη έννοια του όρου αυτού, η θρησκευτική ελίτ, όπως αποδεικνύει η ιστορία του έθνους μας, είχε και μεγάλη συμμετοχή στην ελληνική Επανάσταση. 45% των μελών της, όχι όμως του ανώτατου, αλλά κυρίως του μέσου και κατώτερου κλήρου, στην πρώτη περίοδο α-

γωνίστηκε με τα όπλα για την εθνική απελευθέρωση. Οι ήρωες εξάλλου της Επανάστασης που κατά βάση ανήκουν στη θρησκευτική ελίτ είναι γνωστοί: Αθανάσιος Διάκος, Παπαφλέσσας, αργότερα, το 1866, ο ηγούμενος της μονής Αρκαδίου Κρήτης Χατζή Γαβριήλ Μαρινάκης κ.ά. Με τη λήξη βέβαια της Επανάστασης επανέρχεται στα θρησκευτικά της καθήκοντα, αλλά πάντως η συμμετοχή της στον ένοπλο αγώνα εναντίον του οιουδήποτε κατακτητή είναι εμφανής στην ιστορία του τόπου. Από αυτό συνάγεται ότι και η κατηγορία αυτή των ελίτ δεν περιορίστηκε στο ρόλο της ελίτ ολοκλήρωσης, αλλά επεξέτεινε τη δραστηριότητά της και σε τομείς που ανήκουν στις ελίτ υλοποίησης των σκοπών· σε μεγάλο όμως βαθμό αναμίχθηκε και σε πολιτικά θέματα και όχι μόνον κατά την πρώτη περίοδο του νεότερου ελληνικού κράτους αλλά και πρόσφατων περιόδων.

ii. Η πνευματική ελίτ

Συγγραφείς, ποιητές, λογοτέχνες, καθηγητές ανωτέρων και ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δημοσιογράφοι, ανήκουν κατά βάση στην κατηγορία αυτή των ελίτ. Δε μπορεί βέβαια κανείς να κατανοήσει το ρόλο της ελίτ αυτής, ιδίως κατά τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, εκτός αν λάβει υπόψη του το ρόλο των διανοουμένων της διασποράς. Οι τελευταίοι επηρεάστηκαν από τα πνευματικά ρεύματα του διαφωτισμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε είχαν μια άμεση επίδραση στους πολιτιστικούς αλλά και πολιτικούς θεσμούς του νεαρού ελληνικού κράτους. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, οι φιλοσοφίες για το κοινωνικό συμβόλαιο, οι συνταγματικοί θεσμοί αλλά και τα επαναστατικά κινήματα διαμόρφωσαν την ιδεολογία τους. Η γαλλική Επανάσταση ήταν ο σπινθήρας που φούντωσε στις καρδιές των Ελλήνων.

Ο ευρωκεντρισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας της επίσημης τουλάχιστον ελληνικής πνευματικής ηγεσίας. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δεν είναι άλλος από τον ελληνικό πολιτισμό. Οι Έλληνες διανοούμενοι της διασποράς στη φιλοσοφία του διαφωτισμού ξαναβρήκαν την πολιτισμική τους κληρονομιά, η οποία είναι γνωστό ότι διαδόθηκε στη Δύση στην περίοδο της Αναγέννησης. Αυτός ο πολιτισμός είναι τόσο μοναδικός για μια χώρα με τόσο χαμηλό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης και ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τον ειδικό χαρακτήρα της ελληνικής πνευματικής ηγεσίας, εάν συγκριθεί με τις αντίστοιχες ελίτ των άλλων ευρωπαϊκών χωρών της ίδιας περιόδου. Ο πολιτισμός αυτός ωθεί σε δράση, η οποία εξαπλούται σε όλη

την Ελλάδα, αν και φυσικά υπάρχουν περιοχές με μεγαλύτερη πολιτισμική παράδοση από άλλες. Αυτό οφείλεται στη μεγάλη συμβολή του νεοσύστατου ακόμη ελληνικού κράτους να λάβει – και με συνταγματικές διατάξεις – μέριμνα για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Ειδικότερα ο κρατικός χαρακτήρας των ελληνικών πανεπιστημίων και η παράλληλη απαγόρευση λειτουργίας ιδιωτικών και αφετέρου η ενίσχυση των σπουδών από το κράτος δε δημιούργησαν ποτέ μέχρι σήμερα τις προϋποθέσεις για μια κλειστή, χωρίς βέβαια νομικά κριτήρια, ομάδα ατόμων, όπως τα χαρακτηριστικά αυτά απαντώνται στις ελίτ των δυτικών ευρωπαϊκών χωρών²¹. Εξάλλου, η μοναδική αξία την οποία απέδιδαν στην επιστημονική γνώση όλα ανεξαιρέτως τα κοινωνικά στρώματα δημιούργησε μια κατηγορία ατόμων που να είναι διάχυτη, χωρίς περιορισμό προέλευσης από μεγάλα αστικά κέντρα²². Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού κράτους, μεγάλο ρόλο στη δημιουργία επιστημονικής και γενικότερα πνευματικής ελίτ έπαιξαν και οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς αλλά και το σύστημα των υποτροφιών που συντηρούσαν.

Πάντως, μιλώντας για την ελληνική πνευματική ελίτ, θα πρέπει να αναφερθούμε και στην πολιτισμική διάσταση, η οποία διαπιστώνεται μεταξύ της επίσημης πνευματικής ηγεσίας και των βασικών εκπροσώπων των λαϊκών παραδόσεων. Πρόκειται για τη γνωστή διάκριση μεταξύ λογιωτατισμού και δημοτικισμού²³. Η διάσταση αυτή ή το πολιτισμικό χάσμα, διάρκεσε ολόκληρο τον προηγούμενο αιώνα και ίσως μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, με αρνητικές επιπτώσεις για τη χώρα, τόσο για τις λαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις όσο και για τον τρόπο επιλογής της πνευματικής ηγεσίας. Τα μέλη της πρώτης είχαν άμεση πρόσβαση σε ηγετικές θέσεις και αναγνώριση του ρόλου τους, για αυτό και καταχωρούνται βασικά στις πηγές, ενώ οι εκπρόσωποι της λαϊκής παράδοσης είναι ελάχιστοι. Η ενοποίηση των δύο αυτών πολιτισμικών παραδόσεων επιτεύχθηκε στα μέσα του αιώνα μας με το έργο των μεγάλων εκπροσώπων του σύγχρονου ελληνικού πνεύματος, Σεφέρη, Ελύτη, οι οποίοι τιμήθηκαν και με το βραβείο Νόμπελ αλλά και με του Καζαντζάκη, του Ρίτσου και άλλων, στο έργο των οποίων οι επιδράσεις από το παρόν εκφράστηκαν με τη σοφία του παρελθόντος.

Περιορίζομαι στην αναφορά ορισμένων μόνον βασικών χαρακτηριστικών της ελίτ αυτής: Στην πρώτη περίοδο της νεότερης ιστορίας μας τα μέλη της προέρχονται κυρίως από τα Ιόνια Νησιά, από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο και φυσικά από τις ανθούσες ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Οι Φαναριώτες είναι η βασική κοινωνική ομάδα –ακόμα θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί

και ως τάξη— η οποία ανήκει στην πνευματική ηγεσία. Και η προέλευση αυτή ερμηνεύεται ασφαλώς από τις ιστορικές συνθήκες του ελληνικού χώρου της περιόδου εκείνης. Η μόρφωσή τους είναι πολύ υψηλή. Εμφανίζουν επίσης υψηλή κοινωνική κινητικότητα και αριστοκρατική καταγωγή — με τα ελληνικά δεδομένα— τουλάχιστον στις τρεις πρώτες περιόδους. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ελίτ αυτής είναι ότι εμφανίζει έντονη δράση και σε άλλες κατηγορίες ελίτ, όπως γραφειοκρατική αλλά και πολιτική και αυτό ακόμα και σήμερα. Βέβαια, αυτό είναι ένα τυπικό χαρακτηριστικό των πνευματικών ελίτ και άλλων χωρών. Πάντως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στις μέρες μας υπάρχει έντονη κριτική για το ρόλο των διανοούμενων στη χώρα μας, ο οποίος όμως, αν κριθεί με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Αναμφισβήτητα, στο σύγχρονο ελληνικό πνεύμα αντικατοπτρίζεται η γενική κρίση που διακατέχει την κοινωνία. Επίσης δε θα πρέπει να λησμονείται ότι οι διανοούμενοι δεν ασκούν ποτέ άμεση δύναμη, αλλά μόνον επιρροή. Και το πόση επίδραση μπορεί να έχουν είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων αλλά και αξιών που επικρατούν σε μία κοινωνία.

δ. Πολιτιστική ελίτ

Στην κατηγορία αυτή η ελιτιστική βιβλιογραφία εντάσσει συνήθως τους ζωγράφους, γλύπτες, μουσικοσυνθέτες και μουσικούς γενικά, σκηνοθέτες, ηθοποιούς, τραγουδιστές, τις βασίλισσες ομορφιάς, τους αθλητές και τους εκπροσώπους άλλων επαγγελμάτων, των οποίων ο ρόλος βασικά είναι περισσότερο ψυχαγωγικός - με την πραγματική έννοια του όρου αυτού. Κάθε μία όμως από αυτές τις μορφές αυτής της κατηγορίας των ελίτ έχει τα δικά της χαρακτηριστικά. Εκείνο όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι ενώ υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των προηγούμενων μορφών της ελληνικής ηγεσίας και αυτής των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, η πολιτιστική ελίτ εμφανίζει κοινά χαρακτηριστικά, ως προς την προσωπικότητα, τις απολαβές και τους τρόπους επιλογής. Η ερμηνεία των ομοιοτήτων στηρίζεται στο γεγονός ότι σε όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνίες οι δραστηριότητες αυτές δεν εξασφάλιζαν οικονομικές απολαβές ή κοινωνικό κύρος για τα μέλη τους, ούτε ανήκαν στις κοινωνικές ιεραρχίες της δύναμης. Βέβαια, οι συνθήκες έχουν αλλάξει ριζικά στον αιώνα μας. Πλούτος, φήμη και δημοσιότητα είναι αυτά που συνδέονταν με το ρόλο τους. Αλλά αυτά θεωρούνταν παροδικά. Όσο ήταν στραμμένοι ε-

πάνω τους οι προβολείς της δημοσιότητας. Η σύγχρονη όμως τεχνολογία, κινηματογράφος, δισκογραφία, τηλεόραση, έχουν συντελέσει, όχι μόνον στην επίδραση των μορφών αυτών πάνω στο κοινωνικό σύνολο μιας συγκεκριμένης εποχής αλλά και στη διατήρηση της επίδρασης αυτής για δεκαετίες μετά τη δύση των πραγματικών αυτών κοινωνικών αστέρων. Δεν είναι απλά διάπτοντες αστέρες, αλλά συχνά μόνιμα φωτεινά φαινόμενα του κοινωνικού στερεώματος. Αρκεί να αναφέρουμε τη Μαρία Κάλας ως υπέρλαμπρο άστρο της όπερας αλλά και ως μεγάλη τραγωδό.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των μελών της πολιτιστικής ελίτ προέρχεται από τα αστικά κέντρα και από οικογένειες με την ίδια σχεδόν επαγγελματική ή συγγενή πολιτιστική δραστηριότητα. Εμφανίζουν χαμηλή κοινωνική κινητικότητα και μικρή συμμετοχή σε δράση άλλων κατηγοριών ελίτ. Στην πρώτη περίοδο το 29,8% και τα 17% προέρχονται από τα Επάνησα και τη Μ. Ασία αντίστοιχα, ποσοστά που σταδιακά μειώνονται στις επόμενες περιόδους. Επίσης στην ίδια περίοδο τα 42,8% από αστικά κέντρα και το ποσοστό αυτό σήμερα φθάνει το 64,9%. Τα ποσοστά αυτά είναι μεγάλα συγκριτικά με τα στοιχεία των άλλων μορφών ελίτ.

Από τα δεδομένα όμως της έρευνας μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει τις ειδικές πολιτισμικές παραδόσεις διαφόρων περιοχών της χώρας μας. Οι γλύπτες προέρχονται κυρίως από μικρά νησιά του Αιγαίου. Οι μουσικοί από τα Ιόνια Νησιά, οι μεγάλοι τεχνίτες από την Ήπειρο. Οι τραγουδιστές και οι ηθοποιοί από τις μεγάλες ελληνικές πόλεις ή από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Αυτό είναι άλλωστε φυσική συνέπεια του συντηρητισμού της ελληνικής επαρχίας.

Εξάλλου, το πολιτισμικό χάσμα το οποίο επισημάνθηκε παραπάνω είναι περισσότερο εμφανές στην κατηγορία αυτή των ελίτ. Οι καλλιτέχνες της ελληνικής λαϊκής παράδοσης στις τέχνες, τη μουσική και το τραγούδι, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, παραμένουν άγνωστοι. Αυτό αποδεικνύει τη μειωμένη εκτίμηση που είχαν στο παρελθόν τα ανώτερα και ανώτατα κοινωνικά στρώματα, τα οποία τέρπονταν από την ευρωπαϊκή μουσική ή άλλη καλλιτεχνική της παράδοση. Αλλά ακόμη θα πρέπει κανείς να αναφέρει ότι η έντονα διαδεδομένη σήμερα νεότερη λαϊκή παράδοση του ρεμπέτικου, στην περίοδο του αυταρχικού καθεστώτος του Ι.Μεταξά είχε διωχθεί απηνώς, επειδή είχε θεωρηθεί ως επιβλαβής για την ηθική τού λαού. Ανεξάρτητα πάντως του πώς μπορεί να αξιολογηθεί, θετικά ή αρνητικά, η παράδοση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα μεγάλο μέρος της πολιτισμικής μας παράδοσης και ως τέτοιο πρέπει να διασωθεί. Και αυτό πρέπει να γίνει συ-

νείδηση σε όλους όσους ασχολούνται με την πολιτισμική μας παράδοση και μάλιστα άμεσα, όσο οι μνήμες των επιζώντων μπορούν να καλύψουν την αδιαφορία και την περιφρόνηση στο παρελθόν από την επίσημη –τη λόγια– πνευματική μας ηγεσία.

Ασφαλώς θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις μέρες μας παρατηρείται μια ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ των παραδόσεων ελίτ και λαού, με την επικράτηση γενικά, και κυρίως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ραδιόφωνο και τηλεόραση, μιας υποβαθμισμένης λαϊκής κουλτούρας και ξενόφερτων πολιτιστικών ρευμάτων, η οποία επισημαίνεται από παντού ότι αποτελεί βαθιά κρίση της πολιτισμικής μας παράδοσης. Πάντως τα "είδωλα" του σύγχρονου καλλιτεχνικού στερεώματος και η απήχησή τους δεν έχουν ακόμα μελετηθεί.

Συμπεράσματα

Για την ερμηνεία των ιδιομορφιών που παρουσιάζει η διαμόρφωση των μορφών της ελληνικής ηγεσίας στο νεότερο κράτος θα πρέπει να έχουμε διαρκώς κατά νου ότι η πορεία ανάπτυξης γενικά της χώρας μας κινήθηκε σε συνθήκες που διαφοροποιούνται από την πορεία ανάπτυξης των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Η γεωγραφική της θέση, η πολιτισμική αλληλεπίδραση μεταξύ του οθωμανικού πολιτικού συστήματος και πολιτισμού επί της ελληνικής πολιτισμικής κληρονομιάς, δημιούργησαν ένα ξεχωριστό εθνικό χαρακτήρα. Εξάλλου η μακραίωνη οθωμανική κατοχή, συνδυασμένη με οικονομική καχεξία, δημιούργησε ένα αίσθημα ανασφάλειας, το οποίο διαπερνά μέχρι σήμερα την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον η τραγική μοίρα του έθνους, η Μεγάλη Επανάσταση του '21 και οι μετέπειτα πόλεμοι για την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος εδαφών με αμιγές ελληνικό πληθυσμό, οι βαλκανικοί πόλεμοι, οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και η γερμανική κατοχή, καθώς και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε, από τη μια μεριά καθυστέρησαν την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας, από την άλλη όμως απελευθέρωσαν σημαντικές δυνάμεις του λαού από τα πνευματικά δεσμά των παραδοσιακών κοινωνιών. Σε αυτούς τους παράγοντες πρέπει να προσθέσουμε και το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων ή των Προστάτιδων Δυνάμεων, η επίδραση των οποίων στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας, σε ολόκληρη τη νεότερη ιστορία της ήταν εμφανής και όχι σπάνια η ανάμιξή τους στα ελληνικά πράγματα άμεσα.

Ένα ακόμα μεγάλο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος, που επισημάνθηκε ήδη, είναι ότι το κράτος έχει αποτελέσει τον πυρήνα όλων των εξελίξεων. Το κράτος ρυθμίζει την κατανομή των αγαθών, υπηρεσιών, ηθικών αξιών, αποτελώντας τη “μοναδική πηγή δύναμης”. Η μοναδική αυτή παντοδυναμία του κράτους έχει τις ρίζες της στον προηγούμενο αιώνα. Η Επανάσταση του 1821 για την εθνική ανεξαρτησία εξαθλίωσε τελείως τη χώρα και το λαό και πενήντα χρόνια αργότερα η Ελλάδα ήταν μια χώρα αγροτική, ενώ στις αρχές του αιώνα είχε αρκετά στοιχεία αστικής κοινωνίας. Με δυο λόγια η Ελλάδα υπήρξε και εξακολουθεί να είναι μια μεταβατική κοινωνία. Η παράδοση και το νέο συνυπάρχουν και αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν άμεση επίδραση στην ηγεσία της χώρας και στις σχέσεις εξουσίας-υποταγής που επικρατούν.

Ορισμένα από τα πλέον γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής ηγεσίας είναι τα ακόλουθα:

1. Οι ελίτ, στη μεγαλύτερη πλειοψηφία τους δεν έχουν κληρονομικό χαρακτήρα ή τουλάχιστον στο βαθμό που συναντάται στις ελίτ άλλων χωρών, ιδιαίτερα στην εποχή μας. Η οικογενειακή προέλευση πάντως, αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα κοινωνικής ανόδου και επιλογής σε θέσεις ελίτ, κυρίως όμως αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των ελίτ της ανώτατης και ανώτερης βαθμίδας. Αυτό εμφανίζεται κυρίως στην πολιτική, τη γραφειοκρατική, την επιστημονική και την πνευματική ελίτ. Και πάλι όμως δεν εμφανίζονται στην ελληνική κοινωνία αυστηρά δομημένες σχέσεις για την προς τα άνω κινητικότητα, όπως σε ελίτ άλλων χωρών. Η δυνατότητα ανόδου στην κοινωνική ιεραρχία είναι διάχυτη στα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί το ιδανικό της αξιοκρατικής ανόδου. Η άναρχη ζωή της κοινωνίας μας προβάλλει πιστεύω ζωηρά και στη διαμόρφωση της ηγεσίας της.

2. Υπάρχει μεγάλη ανάμιξη της μιας μορφής ελίτ σε δραστηριότητες της άλλης, ιδίως σε ορισμένες κατηγορίες, όπως αναφέρθηκε ήδη. Αυτή η ευκολία μεταπήδησης από τη μια κατηγορία στην άλλη, αποδεικνύει με βεβαιότητα το γεγονός ότι ενώ οι ελληνικές ηγεσίες εμφανίζουν, από τις πρώτες δεκαετίες του νεότερου ελληνικού κράτους ως προς τον τρόπο επιλογής τους, τα χαρακτηριστικά των στρατηγικών ελίτ των σύγχρονων θεωριών, εντούτοις τα χαρακτηριστικά αυτά δε συμβαδίζουν με κοινωνική, οικονομική και πολιτική ανάπτυξη, οπότε και σταθεροποιείται η σε συγκεκριμένους τομείς δράση των ηγεσιών με την ανάγκη εξειδί-

κευσης, την οποία προκαλεί η ίδια η ανάπτυξη. Η ανάμιξη αυτή σε άλλες αρμοδιότητες υποχωρεί μετά τη δεκαετία του '50 και αυτό ασφαλώς είναι δείγμα ανάπτυξης.

3. Το μεγάλο ποσοστό των προερχόμενων από την περιφέρεια, τις αγροτικές περιοχές, αποδεικνύει το μοναδικό ρόλο των αγροτικών περιοχών στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ο οποίος οφείλεται σε ιστορικούς και οικονομικής φύσεως λόγους, οι οποίοι δεν επέτρεψαν την ανάπτυξη αστικών κέντρων και θεσμών ενιαίας διοίκησης. Η προέλευση αυτή της ελληνικής ελίτ από αγροτικές περιφέρειες, είναι αυτή στην οποία στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά το σύστημα των πελατειακών σχέσεων. Και βέβαια στη συντήρηση των πελατειακών σχέσεων εξέχοντα ρόλο παίζει η πολιτική εξουσία και η δημόσια διοίκηση.

4. Στη νεότερη Ελλάδα δεν υπήρξε κληρονομική αριστοκρατία, όπως σε πολλές άλλες χώρες, η οποία αναπτύχθηκε μέσα από τους θεσμούς της φεουδαρχίας και των μεγάλων αυτοκρατοριών. Οι επιφανείς Έλληνες κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας δε μπορούσαν ούτε στο ελάχιστο να συγκριθούν με την αριστοκρατία της βυζαντινής περιόδου. Οι μόνοι ευγενείς και αριστοκράτες οι οποίοι υπήρχαν ήσαν στα Επτάνησα, τα οποία αρχικά ήταν κάτω από την κατοχή των Ενετών και αργότερα των Γάλλων και των Άγγλων. Στα Επτάνησα εξάλλου είχαν δημιουργηθεί και συνταγματικά πλαίσια στηριγμένα σε αριστοκρατικούς πολιτειακούς θεσμούς. Οι θεσμικά κατοχυρωμένες όμως αυτές αριστοκρατικές πολιτικές ηγεσίες δεν επιβίωσαν μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Οι Φαναριώτες επίσης αναδείχθηκαν σε υψηλές κοινωνικές θέσεις αποκλειστικά χάριν στη μόρφωση και στις ικανότητές τους.

5. Οι πάγιες συνταγματικές διατάξεις για την ισότητα, καθώς και οι διατάξεις για την απαγόρευση των τίτλων ευγενείας, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι τα ίδια τα Συντάγματα πρόβλεπαν παιδεία για όλους, κάτι μοναδικό για την Ευρώπη του 19ου αιώνα. Η ευρύτατη διάδοση της μόρφωσης τόνωσε εξαιρετικά το βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας, ως μιας κοινωνίας που επιδιώκει την επιτυχία. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι υπήρχε και ισότητα ευκαιριών. Άλλωστε, και από πιο πρόσφατες έρευνες είναι εμφανές ότι οι ανώτερες τάξεις έχουν άμεση δυνατότητα στην απόκτηση ανώτατου και ανώτερου επιπέδου μόρφωσης. Η διεύρυνση των ευκαιριών για εκπαίδευση πάντως είχε και μιά αρνητική πλευρά. Γιατί, σε συνάρτηση με τη χαμηλή ή ανύ-

παρκτη εκβιομηχάνηση αύξησε την πίεση για σταδιοδρομία στο δημόσιο τομέα από τις απελπισμένες στρατιές των επιστημόνων.

Η απουσία κληρονομικής αριστοκρατίας, καθώς επίσης και η εξισωτική πολιτισμική παράδοση, οδήγησε σε μιά χαλαρή (non formal) σχέση μεταξύ ηγεσίας και λαϊκών στρωμάτων, τα οποία πάντως είναι γνωστό πόσο ενδιαφέρονται για τα πολιτικά θέματα. Αυτός ο εξισωτισμός άλλωστε υπερτονίζεται από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία, η οποία πάντως χρησιμοποιεί, ακόμα και σήμερα όπως αναφέρθηκε ήδη, στο έπακρο το λαϊκισμό. Το γεγονός όμως ότι οι Έλληνες υπερηφανεύονται για την εξισωτική κοινωνία τους (egalitarian society), έχει επίσης μειονεκτήματα. “Η κληρονομική ελίτ, όπως παρατηρεί η S. Keller²⁴, καθώς και εκείνη η οποία στηρίζεται σε οικονομική δύναμη, έχει το πλεονέκτημα να παρέχει στα μέλη της μια περισσότερο αποτελεσματική για ηγετικούς ρόλους κοινωνικοποίηση, μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και περισσότερο έντονο αίσθημα κοινής υπαγωγής, το οποίο δημιουργείται τόσο από μια εξ αρχής κατάλληλη εκπαίδευση όσο και από κοινωνικό σνομπισμό και αποφυγή ανάμιξης με κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Και αν και το αίσθημα της οικογενειακής τιμής και της ανώτερης κοινωνικής τάξης έχει ως συνέπεια έναν κοινωνικό συντηρητισμό, ο οποίος περιορίζει την ικανότητά τους στην αποδοχή του νέου και της αλλαγής, συγχρόνως όμως εξασφαλίζει σταθερότητα. Η κοινωνία κερδίζει σε ενότητα κατεύθυνσης αυτό που χάνει σε ευελιξία. Τα προβλήματα από τη μη κληρονομική ελίτ, είτε εκλεγμένη είτε αναδεικνυόμενη από άλλες ελίτ (coopted), είναι ακριβώς τα αντίθετα. Επιλεγμένη από ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών ομάδων έχει περισσότερο ανομοιογενή συμφέροντα και ικανότητες και για το λόγο αυτό ανταποκρίνεται ευκολότερα σε προκλήσεις για αλλαγή. Αυτές όμως οι ιδιότητες μπορεί επίσης να αποβούν σε βάρος της ανάπτυξης συνοχής και συνεργασίας, οι οποίες είναι αναγκαίες για την κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη”. Και αυτή ακριβώς είναι η περίπτωση της χώρας μας.

Μια αντίφαση στον ανοικτό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και του ήθους ισότητας που διαπιστώνεται σε όλη την περίοδο που ερευνήθηκε είναι ότι οι γυναίκες είναι σχεδόν απύσες από τις ιεραρχίες της δύναμης. Αποτελούν μόνον το 3,8% στο σύνολο των προσωπικοτήτων που ερευνήθηκαν²⁵. Στην πρώτη περίοδο το ποσοστό της συμμετοχής τους σε ηγετικές θέσεις είναι 0,8%, στη δεύτερη 2,1%, στην τρίτη 2,5%. Στην τέταρτη, η οποία θεωρείται σταθμός για την ανάπτυξη της αστικής τάξης στη χώρα μας, μεταξύ 1912 και 1922, το ποσοστό τους ανέρχεται σε 3,8%. Από τη δεκαετία του '50 από την οποία αρχίζει η θεσμοθέτηση μέτρων για

τη νομική ισότητα των γυναικών, μέτρα τα οποία ολοκληρώνονται μετά τη ρητή επιταγή του Συντάγματος του 1975 για την ισότητα Ελλήνων και Ελληνίδων (Αρθ. 4 παρ. 2), η κατάληψη αξιωμάτων από τις γυναίκες αυξάνει, αλλά ακόμα και σήμερα, αν και τα στοιχεία είναι περιορισμένα, αποτελούν ποσοστό μόλις 10,8%. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι το μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι στην πνευματική ελίτ και κυρίως στην πολιτιστική ελίτ, δηλαδή σε κατηγορίες οι οποίες δε διαθέτουν δύναμη ή κύρος. Αναμφισβήτητα η περιθωριοποίηση της Ελληνίδας ακολουθεί την κοινή μοίρα των γυναικών σε όλο το δυτικό, δηλαδή τον πολιτισμένο κόσμο, γιατί στον άλλο εξακολουθεί να βρίσκεται στο status του res.

7. Εκείνο που πιστεύω ότι θα πρέπει επίσης να αναφερθεί είναι ότι στις βασικές αυτές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την έρευνα, αλλά και σε άλλες ειδικότερες, εντυπωσιακή είναι η απουσία μορφών της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ζωής και όχι μόνο του πολιτισμού που αναφέρθηκε, οι οποίες έδρασαν έξω από τα πλαίσια των κατεστημένων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Είναι οι λεγόμενες αντι-ελίτ, οι οποίες όμως σε ένα πολιτικό σύστημα που έχει επιτύχει την ολοκλήρωσή του έχουν θέση στην εξέλιξη της ιστορίας του. Έτσι το κενό για την ενότητα και ολοκλήρωση του ελληνικού πολιτισμού είναι μεγάλο.

8. Τέλος, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα πώς αξιολογείται ο ρόλος της ελληνικής ηγεσίας. Πιστεύω ότι η απάντηση δεν είναι εύκολη και δεν είναι δυνατόν να είναι ενιαία για όλες τις μορφές της ηγεσίας του τόπου. Οι ελίτ, ως κοινωνικό φαινόμενο, παίρνουν διαφορετική μορφή, ανάλογα όχι μόνον με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, αλλά επίσης ανάλογα με ειδικότερους παράγοντες, όπως μέγεθος πληθυσμού, ισότητα ευκαιριών για την ανάπτυξη των ικανοτήτων, το βαθμό της διαφοροποίησης των επαγγελματιών, τις ιστορικές, περιβαλλοντολογικές, οικονομικές, διεθνείς συνθήκες και τις επιδράσεις αυτών στο εσωτερικό, καθώς επίσης και από την ύπαρξη και λειτουργία δημοκρατικών θεσμών. Οι ικανότητές τους και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών κ.λπ. αξιών και προόδου, από τη μιά αντικατοπτρίζουν και από την άλλη φέρουν την επίδραση των ίδιων των κοινωνιών στις οποίες λειτουργούν. Αυτή η αλληλεξάρτηση κοινωνικής πραγματικότητας και ηγετικών ομάδων, όπως προέκυψε από την έρευνα, απομυθοποιεί πολλές από τις αξιωματικές θέσεις για την ανωτερότητα των ελίτ, για τον ιστορικό ρόλο τους στη συνοχή, πρόοδο και συντήρηση των αξιών του τόπου. Όλες οι μορφές της ελληνικής ηγεσίας δέ-

χονται άμεσο επηρεασμό από το εξωτερικό περιβάλλον, τόσο στον πολιτικό όσο και στον πολιτιστικό τομέα.

Στον πολιτικό τομέα ίσως δε θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι η δύναμη της πολιτικής ελίτ περιορίζεται σημαντικά από τις επιδράσεις ξένων δυνάμεων ή του Θρόνου, τις οποίες δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που όχι μόνο αποδέχεται, αλλά και προκαλεί, όπως αναφέρθηκε. Η μείωση αυτή της δύναμης της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας αντανακλά και την ελλειμματική κυριαρχία του ελληνικού κράτους. Ο ρόλος της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας θα πρέπει να αξιολογηθεί με κριτήρια τις μεγάλες ιστορικές αποφάσεις του έθνους, όπως αυτές εμφανίζονται στα ίδια τα ελληνικά Συντάγματα ή στα μέτρα για την ανοικοδόμηση του κράτους και τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, στα οποία έγινε παραπάνω αναφορά. Κατά τη γνώμη μου αναμφισβήτητα θετικός ήταν ο ευρωκεντρισμός της πλειοψηφίας της ελληνικής ηγεσίας, ο οποίος μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο κράτησε την Ελλάδα στα πλαίσια των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Ο φιλελευθερισμός όμως αυτός θα πρέπει να εξαρθεί ακόμη περισσότερο, γιατί αντιστάθηκε σε ολοκληρωτικές και φασιστικές ιδεολογίες που συγκλόνησαν τον κόσμο στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Θα μπορούσε όμως κανείς επίσης να διερωτηθεί αν, υπό τις συνθήκες του ελληνικού κράτους και της τραγικής του μοίρας, θα ήταν δυνατόν ο ρόλος τους να ήταν καλύτερος ή μήπως χειρότερος; Και στο ερώτημα αυτό η απάντηση επίσης δεν είναι εύκολη. Εκείνο όμως το οποίο είναι χαρακτηριστικό για την ελληνική κοινωνία, τον εξισωτισμό της οποίας αναφέραμε ήδη, είναι ότι εμφανίζει έλλειψη σεβασμού προς τις ηγεσίες της. Δηλαδή, η έλλειψη νομιμοποίησης δεν περιορίζεται μόνον στην πολιτική ηγεσία. Και αυτό είναι ένα φαινόμενο που είναι σταθερό στην ιστορία του τόπου και βέβαια μπορεί να ερμηνευτεί από λόγους κοινωνικούς και ιστορικούς. Επίσης, θα πρέπει να τονίσουμε τη γενικότερη κρίση της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Κρίση που εκδηλώνεται και μέσα από μια άναρχη κοινωνικοποίηση και κουλτούρα²⁶. Βέβαια, τα φαινόμενα αυτά δεν περιορίζονται μόνον στην ελληνική ηγεσία. Το «λυκόφως των αυθεντιών» έχει επιγραμματικά διατυπωθεί από τον Robert Nisbet στο πολύ γνωστό βιβλίο του με τον ίδιο τίτλο²⁷.

Αν και ζούμε όμως στην εποχή της γραφειοκρατικοποίησης των κοινωνιών ή του κόσμου²⁸, στον οποίον οι εξουσίες είναι αδρατες, ίσως περισσότερο από άλλοτε οι κοινωνίες έχουν ανάγκη από στρατηγικές ηγεσίες, γιατί η δημοκρατία έχει πάρει έναν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Και η δημοκρατία δεν κινδυνεύει από την ύπαρξη ελίτ, εάν οι θεσμοί οι οποίοι διαχέουν τη δύναμη και

τις ευκαιρίες στην κοινωνία και διευρύνουν τις δυνατότητες συμμετοχής αλλά και ελέγχου των κάθε μορφής ηγεσιών, λειτουργούν αποτελεσματικά²⁹. Ο δρόμος όμως για μία τέτοια κοινωνία είναι πολύ μακρύς. Ο μεγάλος κίνδυνος, όπως σωστά έχει διαπιστωθεί, προέρχεται από την αντίθετη κατεύθυνση: Από την επικράτηση της μετριότητας, της δημαγωγίας και του λαϊκισμού.

Υποσημειώσεις

1. Βλ. S. Keller, *Beyond the Ruling Class. Strategic Elites in Modern Society*, Random House, New York, 1963, έκδοση με νέο πρόλογο 1989, σ. 91 επ.

2. Στην ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν μελέτες οι οποίες αναφέρονται στην κοινωνική δομή της ελληνικής αρχαιότητας. Για τις ελίτ στην περίοδο εκείνη βλ. μεταξύ άλλων R. Seager, *Elitism and Democracy in Classical Athens*, σε Fr. Cople Jaher (εκδ.), *The rich, the well born, and the powerful, elites and upper classes in history*, University of Illinois Press, U.S.A., 1973, σ. 7-26. Fr. L. Vatai, *Intellectuals in Politics in the Greek World*, έκδ. Groom Helm, London κ.ά., 1984. Για την ελίτ στο Βυζάντιο βλ. Eva De Vries - Van Der Velden, *L' Elite Byzantine devant l' Avance Turque a l' Epoque de la Guerre Civile de 1341 a 1354* (μτφρ. από τα ολλανδικά), J.C. Gieben, Amsterdam, 1989. Για τη σύγχρονη Ελλάδα βασικότατο είναι το βιβλίο του K.R. Legg, *Politics in Modern Greece*, Stanford University Press, Stanford California, 1969, το οποίο διερευνά διεξοδικά θέματα που αφορούν την στρατολόγηση, μόρφωση κ.λπ. της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας. Συστηματικότερο σε σχέση με τα θεωρητικά και μεθοδολογικά πλαίσια των ελιτιστικών μελετών είναι το βιβλίο του Κι. Koutsouki, *Political Leadership in Modern Greece*, Athens, 1982 (διδ. διατ.). Βλ. και νεότερες μελέτες του *ιδίου*. Βλ. επίσης., Γ. Λάμψα, *Η ελληνική νομενκλατούρα*, Ροές, Αθήνα, 1985. Αν και χωρίς τα θεωρητικά πλαίσια των ελιτιστικών θεωριών το βιβλίο του J. Meynaud (με τη συνεργασία Π. Μερλοπούλου και Γ. Νοταρά) *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (μτφρ. από τα γαλλικά), "Μπάυρον", Αθήνα, 2η έκδ., 1974 (γαλλική έκδ. 1964), αποτελεί μία από τις βασικότερες σχετικές πηγές.

3. Από την Ελληνική βιβλιογραφία βλ. Η. Θερμός, *Ο Ηγέτης. Μελέτη στο Φαινόμενο Ηγεσία*, Αθήνα, 1977 και του *ιδίου*, «Θεωρία και τυπολογίες χαρισματικής ηγεσίας», στο ειδικό αφιέρωμα σε θέματα ηγεσίας του περιοδικού *Διαβάζω*, τεύχος 276 της 11/12/1991, σ. 54-63.

4. Η παρούσα μελέτη κατ' ανάγκη περιορίζεται μόνον σε γενικές διαπιστώσεις για τα προβλήματα που συνδέονται με την ελληνική ηγεσία, χωρίς τις αναγκαίες συγκριτικές παρατηρήσεις. Η αναφορά εξάλλου στη σχετική βιβλιογραφία δεν είναι δυνατό να είναι πλήρης. Με λεπτομερέ-

στερη και περισσότερο συστηματική μορφή και με συγκριτικές παρατηρήσεις πρόκειται να περιληφθεί σε υπό έκδοση μελέτη με αντικείμενο την εξέλιξη των ελιπστικών θεωριών, ως ειδικό κεφάλαιο αναφερόμενο στην ελληνική ηγεσία. Τα βιογραφικά στοιχεία που συγκεντρώθηκαν περιόστηκαν σε Η/Υ, με μορφή κωδικοποίησης για την επεξεργασία. Οι διασκέτες έχουν κατατεθεί στο Εθνικό Κέντρο Ερευνών, υπό μορφή "data bank", ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν και από άλλους μελετητές. Μία σχετική ανακοίνωση βλ. στο περιοδικό *Διαβάζω*, όπ.παρ., με τίτλο: «Έρευνα για τις ελληνικές μορφές ηγεσίας», σ. 97-100.

5. Στο τέλος των υποσημειώσεων παρατίθενται μόνο δύο διαγράμματα, τα οποία δίνουν συγκριτικά στοιχεία για όλες τις μορφές ηγεσίας που μελετήθηκαν ως προς την οικογενειακή προέλευση και τον τόπο καταγωγής.

6. Βλ. σχετικά Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. 1935-1975*, (διδ. διατ.), Αθήνα, 1981 και Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (διδ. διατ.), μτφρ. από τα γαλλικά Β. Σταυροπούλου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

7. Βλ. Κ.Ρ. Legg, όπ.παρ., σ. 304. Για τη σημασία των νομικών σπουδών στην Ελλάδα βλ. αντί άλλων Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Νομικές σπουδές και νομικά επαγγέλματα στην Ελλάδα*, Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

8. Βλ. Ι.Κ. Πετεντέρη, «Η κυβερνητική στρούγκα, ο λύκος και τα πρόβατα», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 27/9/1992 και για τις συνταγματικές εγυησεις Π. Φουντεδάκη, *Τα δικαιώματα των βουλευτών. Βουλή των βουλευτών ή βουλή των κοινοβουλευτικών ομάδων*; Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.

9. Βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Πολιτικά κόμματα και τρόποι επιλογής της πολιτικής ηγεσίας και το δίλημμα "σταυρός" ή "λίστα"», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, της 16/3/1989, σ. 33-37.

10. Για τη "δομική αντιπολίτευση" όπως μεταφράζεται στα ελληνικά ο όρος "structural opposition", βλ. R. Dahl, *Patterns of opposition*, σε R. Dahl (εκδ.), *Political oppositions in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, 1966, σ. 332-47 και του ιδίου, *Polyarchy. Participation and opposition*, εκδ. Yale University Press, New Haven, 1971, όπου και διατυπώνεται η απαισιόδοξη άποψη της αδυναμίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά της "πολυαρχίας", δηλαδή διευρυμένη συμμετοχή και δυνατότητες ελέγχου της εξουσίας από το λαό. Βλ σ. 123 και ορισμό πολυαρχίας, σ. 8, βλ. επίσης Κ. Σημίτη, *Η Δομική Αντιπολίτευση*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1979.

11. Βλ. Δ.Θ. Τσάτσου, «Η πολιτική αξιοπιστία ως αρχή του Συντάγματος», ανάπτυπο από περιοδικό *Αντί*, τεύχ. 346, 8/5/1987 και Α.Ι. Μάνεση, *Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Αναζητώντας μία δύσκολη νομιμοποίηση* (μτφρ. από τα γαλλικά), Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, παρ. ΙΙ. Το πρόβλημα της νομιμοποίησης, σ. 13 επ. Για τη σημα-

σία της νομιμοποίησης και την κρίση της στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες βλ. μεταξύ άλλων Γ. Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική εξουσία. Δημοκρατική αρχή και πολιτική νομιμοποίηση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1979.

12. Βλ. Σε Γ.Δ. Δασκαλάκη, α. «Λαϊκισμός ή οργανωμένη ανευθυνότητα;» β. «Λαϊκισμός: Ένα επιστημονικό φαινόμενο;» γ. «Θεωρητική προσέγγιση του λαϊκισμού». δ. «Συμπεράσματα: Κατάρα ο λαϊκισμός», στην εφημερίδα *Μεσημβρινή*, από 15-18/5/1991 όπου και βιβλιογραφικές κριτικές. Χαρακτηριστικά για τις πρόσφατες ελληνικές εκλογές, βλ. του ιδίου, «Ο πολιτικός λόγος και τα πολιτικά συνθήματα που κυριάρχησαν στις εκλογές», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στις 22/6/1989, σ. 18-19 και στο τεύχ. της 3/5/1990, σ. 47, «Ο πολιτικός λόγος στις τελευταίες εκλογές», όπου και καταγγέλλει ότι ο πολιτικός λόγος των τελευταίων εκλογών «προσβάλλει την αξία του ανθρώπου».

13. Βλ. Α. Μάνεση, *Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα* (1980), ανατύπωση σε συλλογή έργων του ιδίου, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 543-580, σ. 551 επ.

14. Για το συνωμοτικό πνεύμα στην ηγεσία του στρατού, βλ. τη δράση του «Στρατιωτικού Συνδέσμου» στην Επανάσταση Γουδί, σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ, σ. 258 επ. Βλ. επίσης Γ. Καράγεωργα, *Από τον ΙΔΕΑ στη χούντα*, Αθήνα, 1977, Δ. Χονδροκούκη, *Πραξικοπήματα και επαναστάσεις από τον Όθωνα μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1976 και Θ. Βερέμη, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. 1916-1936* (ελληνική μτφρ.), Αθήνα, 1977.

15. Βλ. ενδεικτικά Ν.Α. Stavrou, *Allied Politics and the Military Interventions. The Political Role of the Greek Military*, Athens, 1976.

16. Μία αξιολόγηση του ρόλου ομυ στρατού, βλ. σε Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *Προβληματική της Σύγχρονης Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας κ.λπ.*, όπ.παρ., σ. 339 επ.

17. Μία πληρέστερη παρουσίαση του θέματος αυτού, βλ. σε μελέτη μου με τίτλο: «Η γραφειοκρατία ως στρατηγική elite και η ελληνική πραγματικότητα», στο περιοδικό *Διοικητική Εγκυκλοπαίδεια* (Διοικητική Μεταρρύθμιση), τεύχ. 51-52/Ιούλιος-Δεκέμβριος 1992, σ. 9-32.

18. Βλ. Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Το ελληνικόν πρόβλημα*, Αθήνα, 1954, σ. 33. «Ο τονισμός στο κείμενο».

19. Βλ. Γ.Δ. Δασκαλάκη, όπ.παρ., σ. 16-17.

20. Βλ. σε Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μτφρ. από τα γαλλικά, Ι. Πετρόπουλος, Κ. Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977. Βλ. ιδίως κεφ. 3ο, «Η ανάπτυξη του Ελληνισμού της διασποράς», σ. 267 επ. και σε Ν.Ρ. Mouzelis, *Modern Greece Facts of Underdevelopment*, MacMillan, London κ.ά., 2η έκδ. 1979, (1η 1978), σ. 20-21 και 54-55. Για τη σύνδεση ελίτ και οικονομικής ανάπτυξης, βλ. Scott Cummings (εκδ.),

Business Elites and Urban Development. Case Studies and Critical Perspectives, State of University of New York Press, Albany U.S.A., 1988.

21. Βλ. αντί άλλων, P. Bourdieu, *La noblesse d' Etat. Grandes Ecoles et esprit de corps*, Les editions de Minit, Paris, 1989.

22. Βλ. για το θέμα αυτό αντί άλλων, Κ. Τσουκαλά, όπ.παρ., μέρος 2ο, κεφ. 1ο, παρ. Ι. *Η εξέλιξη της πρόσβασης στα σχολεία της σύγχρονης Ελλάδας*, σ. 392 επ. όπου και στατιστικοί πίνακες που αφορούν την Ελλάδα, αλλά και συγκριτικοί πίνακες μεταξύ Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών χωρών για την περίοδο 1870-1920.

23. Βλ. σχετικά, Γ.Δ. Δασκαλάκη, *Ιδέες για την πολιτική κατανόηση της εποχής μας*, επανέκδοση Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988 (1η έκδ. 1945), σ. 150 επ., Ν. Πανταζόπουλου, *Από της "λογίας" παραδόσεως εις τον Αστικό Κώδικα*, Θεσσαλονίκη, 2η έκδ., 1965 και Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Δίκαιον και κοινωνική συνείδησις*, Αθήνα, 1972 και Γ. Κορδάτου, *Δημοτικισμός και λογιωταρισμός*, 4η έκδ., Αθήνα, 1974. Η διάσταση μεταξύ λαϊκού πολιτισμού και πολιτισμού των ελίτ αποτελεί ένα από τα κύρια θέματα στις σχέσεις ελίτ-μάζας.

24. Βλ. S. Keller, όπ.παρ., σ. 192.

25. Για το θέμα βλ. ανακοίνωσή μου δημοσιευμένη στο περιοδικό *Ο αγώνας της γυναίκας*, τεύχ. 46, Ιανουάριος-Μάρτιος 1991, με τίτλο: «Ανισότητες και αμφισβητήσεις στην πρόσβαση των Ελληνίδων σε ηγετικές θέσεις», σ. 13-19.

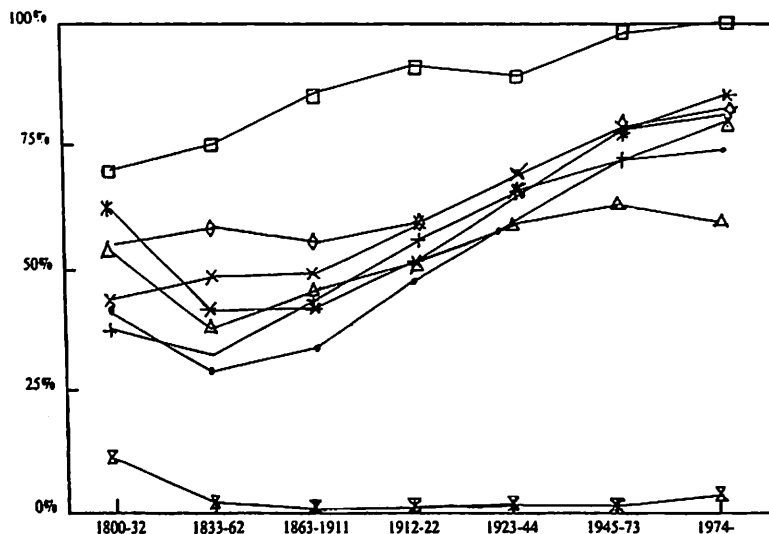
26. Γ.Δ. Δασκαλάκη, «Η πολιτιστική μας κουλτούρα. Αμφισβήτηση και διαμαρτυρία χωρίς ασφάλεια και προσανατολισμό», στο περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, της 25/8/1988, σ. 26-32, βλ. ειδικότερα σ. 28 και 29.

27. R. Nisbet, *Twilight of authority*, Oxford University Press, New York, 1975.

28. Για τη γραφειοκρατικοποίηση του κόσμου και τα προβλήματα που απορρέουν από αυτήν βλ. R. Presthus, *The Organizational Society*, αναθ. έκδ., St. Martin's Press, New York, 1978, W.G. Scott-D.K. Hart, *Organizational America*, Houghton Mifflin Co, Boston, 1980 και H. Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, 1973.

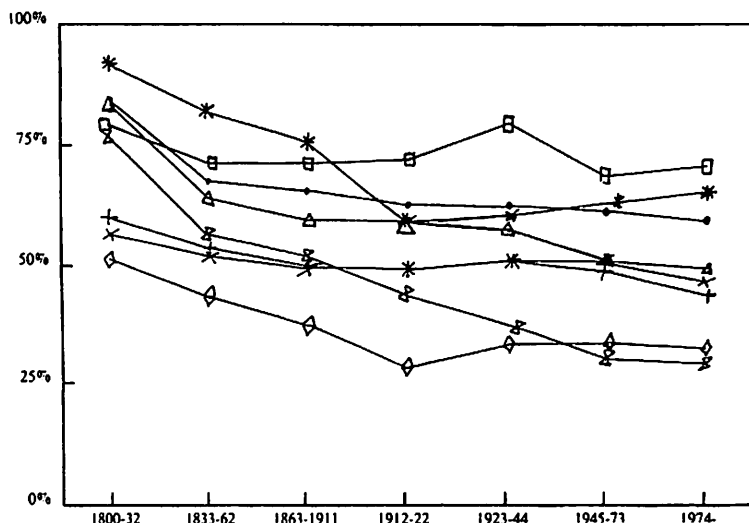
29. Βλ. μεταξύ άλλων, P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism. A Critique*, University of London Press Ltd., G. Britain, 3η έκδ. 1972 (1η 1969) και G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited. Part One: The Contemporary Debate*, Chatham House Inc., Ghatham, New Jersey, 1987 και R.A. Dahl, *Democracy and its Critiques*, Yale University Press, New Haven κ.ά., 1989.

Πίνακας 1. Άγνωστη Οικογενειακή προέλευση

- Πολιτική + Διοικητική * Στρατιωτική □ Θρησκευτική
- x— Επιστημ/κή ◊ Πολιτιστική △ Οικονομική ⊗ Αριστοκρ/κή Πνευματική

Πίνακας 2. Από αγροτικές περιοχές

- Πολιτική + Διοικητική * Στρατιωτική □ Θρησκευτική
- x— Επιστημ/κή ◊ Πολιτιστική △ Οικονομική ⊗ Αριστοκρ/κή Πνευματική